

АРХЕОЛОГІЯ

51 * 1985

В сборнике помещены статьи теоретического характера, содержащие новейшие разработки и публикации новых памятников широко известной трипольской энеолитической культуры территории УССР и соседних районов.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті теоретичного характеру, в яких подаються нові розробки та публікації нових пам'яток широко відомої трипільської енеолітичної культури території УРСР і сусідніх районів.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

Редакційна колегія

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *C. M. Бібіков*,
B. D. Баран, *C. D. Крижницький*, *P. P. Толочко*, *C. O. Висоцький*,
M. P. Кучера, *E. B. Максимов* (заступник відповідального
редактора), *D. Я. Телегін*, *E. B. Черненко*, *B. I. Бідзіля*,
T. Г. Рудницька (відповідальний секретар), *P. O. Кашико-
ський*, *O. P. Черніши*, *B. A. Шрамко*

Адреса редакції

252012 Київ 14, вул. Видубецька, 40
Інститут археології АН УРСР, тел. 95-35-81

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

51

АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 Р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

Статті

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

До проблеми становлення енеоліту

Поняття «енеоліт» виникло в системі археологічної класифікації близько 100 років тому. Цей період традиційно розглядався як перехідний між двома більшими хронологічними підрозділами (неолітом та епохою бронзи) і знаменний головним чином появою перших мідних виробів — поодиноких на фоні пануючої кам'яної індустрії. Проте в останнє десятиріччя поступово створюється нова концепція енеоліту як періоду масштабних досягнень у гірничорудній справі, металургії і металообробці, помітних зрушень в економічному та суспільному розвитку населення Південно-Східної Європи і сусідніх регіонів. Новий підхід до історичної оцінки енеоліту Південно-Східної Європи викликає цілою серією близьких археологічних відкриттів, з яких насамперед слід назвати дослідження мідних рудників Аї-бунару¹ та Рудної Глави², Варненського могильника³, ранньоземлеробських поселень Закавказзя⁴ тощо.

Багато зроблено і для теоретичного осмислення енеоліту, розробки критеріїв його виділення як важливого історичного періоду, з'ясування хронологічних і територіальних меж. Особливої уваги в цьому плані заслуговують праці Є. М. Черних⁵, Н. В. Риндіної⁶, М. Я. Мерперта⁷.

З енеолітом пов'язано багато досягнень та змін в усіх сферах життя стародавніх общин: поступовий перехід від мотижного землеробства до орного з використанням тягової сили тварин, інтенсифікація скотарського господарства, поглиблення спеціалізації у різних виробництвах (обробці металу і каменю, гончарській справі тощо), початок соціальної диференціації суспільства, формування великих культурно-історичних і етнокультурних областей, зміщення зв'язків між сусідніми і більш віддаленими районами.

Перелічені досягнення притаманні періоду енеоліту в цілому. Далеко не завжди вони безпосередньо викликані впровадженням металу в життя людини і не можуть служити критеріями при відчленуванні енеоліту від неоліту, бо не є універсальними ознаками, властивими енеоліту різних територій.

Сказане стосується і таких важливих елементів археологічної культури, як кераміка і кам'яні знаряддя праці. Досить нагадати, що для культур раннього енеоліту Балкан, Нижнього Подунав'я, басейнів Пруту і Дністра (Маріца, Сава, Боян, Прекукутень — раннє Трипілля) в основному характерний посуд із заглибленим орнаментом, тоді як у сусідньому Карпатському басейні набула поширення розписна кераміка (культура Лендъєл та ін.). Просвердлені кам'яні сокири, характерні для енеоліту Південно-Східної Європи, невідомі на Кавказі та в Середній Азії. Якщо суттєвою ознакою енеоліту Кавказу можна вважати панування пластинчатої індустрії при відсутності крем'яних виробів з двобічною обробкою⁸, то для інших територій це втрачає значення. Так, на Південному Уралі в той час були поширені двобічно оброблені знаряддя на відщепах⁹.

З енеолітом не може бути також пов'язана якась єдина господарча система, бо його становлення відбувалося у різних екологічних зонах, звичайно, на тлі відтворюючої економіки, що вже складалася¹⁰.

Більшість дослідників, відносячи ті чи інші пам'ятки культури до енеоліту, пропонують сировинний і технологічний критерій, що цілком відповідає духу класифікації, існуючій з часів Томсена. Наявність мідних виробів є неодмінною і універсальною ознакою, яка дає можливість разглядати в рамках єдиного періоду різночасові і територіально далекі культури. Е. М. Черних підкреслює, що для енеоліту характерні лише вироби з чистої міді, позбавленої штучних домішок¹¹.

Відомо, що окрім мідні предмети, переважно намистини, підвіски або дрібні знаряддя праці, спорадично трапляються під час розкопок неолітичних пам'яток у різних районах Балканського п-ова та Південно-Східної Європи. Згадаємо тут дрібні намистинки з другої стратиграфічної фази телля Сітагрі (Фотолівос) в Македонії¹². Кінцем ранньої Вінчі датуються деякі намистини, знайдені на епонімному поселенні¹³. Перший метал на території Угорщини репрезентований чотирма мідними намистинками, виявленими в жіночому похованні на поселенні Чанітелек (група Сакалхат, середній неоліт)¹⁴. Дуже ранніми є знахідки в Румунії на поселеннях Баломир (мідне шило) та Йернугт (шматочок міді), що належать до пізньої фази культури Кріш у Трансільванії¹⁵.

Чи вказують ці й деякі інші поодинокі металеві предмети на такий ранній початок енеоліту (своєрідний енеоліт в неоліті) на даній території? Скоріш за все вони свідчать лише про знайомство неолітичних мешканців окремих регіонів Південно-Східної Європи з новим матеріалом, з його корисними виробничими і побутовими властивостями, відбитими поки що у найпростіших знаряддях і дрібних прикрасах. Мідні предмети, що епізодично трапляються на неолітичних пам'ятках, губляться у масі звичайного інвентаря з каменю, кістки, черепашок, аж ніяк не впливаючи на господарство, побут, звичайний спосіб життя неолітичних общин. Дуже вірогідне імпортне походження цих виробів.

У цьому зв'язку здається неправомірним віднесення до енеоліту неолітичних за своєю сутністю культур, на пам'ятках яких знайдено дві-три мідні дрібнички. Не можна, зокрема, погодитися з Н. Урсуле-ську, який, посилаючись на вищезгадані мідні предмети з Баломиру та Йернугта, вважає, що початок енеоліту в Трансільванії збігається з пізніми фазами культури Кріш¹⁶. Нагадаємо про відсутність міді в численному інвентарі десятків поселень культури Кріш-Кереш, досліджених на території Румунії і Угорщини; до того ж крішські пам'ятки

сусідньої Молдови Н. Урсулеску цілком справедливо вважає неолітичними.

Здається доцільним пов'язувати з енеолітом ті культури, носії яких освоїлися з мідлю, усвідомивши певні її переваги перед давно знайомими матеріалами. Археологічним свідченням цього є поява на ряді пам'яток певної культури мідних виробів сталих типів, хай і нечисленних спочатку. Остання обставина може пояснюватися відсутністю місцевої сировинної бази, віддаленістю від металургійних центрів і шляхів доставки металу. Інші металургійні критерії виділення енеоліту (технологія одержання металу та виробів з нього, асортимент останніх тощо) навряд чи обґрунтовані. Розглянемо деякі з них.

Дехто з дослідників вважає, що енеолітичними є лише культури з власною металургійною базою. На цьому, зокрема, робить наголос у своїй теоретичній статті Х. Штрам¹⁷, відносячи до енеоліту «культури, які плавлять мідь або застосовують мідні предмети в такій мірі, що слід припустити власне виробництво». Необґрунтованість такої точки зору вже була переконливо доведена Н. В. Риндіною¹⁸.

Досить поширенна думка, що енеоліт починається лише з появою «важких» мідних знарядь — провушних сокир, тесел, доліт тощо, тоді як для неоліту характерні прикраси і дрібний мідний інструментарій — шила, рибальські гачки та ін. Цієї точки зору дотримуються, зокрема, дослідники кам'яного віку Карпатського басейну, які ведуть тут відлік енеоліту від тисаполгарської культури¹⁹. Розглянувши це питання в технологічному аспекті, Н. В. Риндіна дійшла висновку, що поява «важких» знарядь праці та зброї ударної дії тісно пов'язана із відкриттям стародавніми майстрами ефекту зміщення міді за допомогою холодного кування. «З енеолітом найбільш природно пов'язувати культури, яким притаманне широке впровадження металу у виробництво і насамперед поява знарядь і зброї ударної дії»²⁰. До неоліту дослідниця відносить культури, «в інвентарі яких на тлі панування крем'яної індустрії зафікована спорадична поява міді у формі прикрас та колючо-ріжучих знарядь».

Така точка зору викликає заперечення.Хоча «важкі» знаряддя праці з міді завдяки своїм робочим якостям дійсно могли підвищити продуктивність праці в деяких галузях господарства (насамперед при обробці дерева), передчасним було б твердження про їх успішне впровадження в усі види виробництва, тобто про якісні зміни у господарстві. Мідні «сокири-мотики» навряд чи застосовувались в основній галузі економіки — землеробстві²¹. Експерименти, здійснені Г. Ф. Коробковою, показали, що мідний серп за продуктивністю не мав переваги перед ранньотрипільським з чотирма-п'ятьма крем'яними вкладнями і поступався пізньотрипільському²². Навіть у Месопотамії в середині III тис. до н. е. повністю домінували серпи з кременю та обсидіану²³. В Аккадському періоді тут взагалі дуже рідко трапляються «важкі» металеві знаряддя праці²⁴.

На думку багатьох дослідників, ранній метал не викликав значних змін у способі виробництва і не зміг на рівних конкурувати із знаряддями праці з каменю та кістки²⁵. Таким чином, роль «важких» мідних знарядь у виробничій діяльності стародавніх землеробів і скотарів дещо перебільшена і не дає підстав пов'язувати початок енеоліту саме з їхньою появою.

З іншого боку, не можна ігнорувати той факт, що мідні прикраси з'явилися значно раніше знарядь праці ударної дії. Роль прикрас у житті стародавньої людини важко переоцінити; не випадково вироби з «модних» матеріалів — середземноморських черепашок у неоліті, а пізніше — ляпіс-лазурі, бурштину тощо були об'єктами жвавого обміну на значну відстань²⁶. Перші прикраси з блискучої міді мали, очевидно, значний естетичний ефект, високо цінувалися і були бажаними, престижними предметами. Відомий англійський археолог

К. Ренфрю схильний навіть перебільшувати суспільне значення найдавнішої металургії, припускаючи, що перша мідь, а потім і золото виготовлялися лише для демонстрування²⁷. Дані етнографії свідчать про поліфункціональність мідних виробів, у тому числі прикрас, які були засобом обміну, знаком соціального статусу, об'єктом культу тощо²⁸. Вони не лише виконували основну декоративну функцію, а й служили іноді мірою вартості²⁹.

Археологічні джерела не дають можливості об'єктивно судити про масштаб виробництва найдавніших прикрас із міді, оскільки могильники часів раннього енеоліту майже невідомі, а на поселеннях ці предмети трапляються дуже рідко. Лише такі відкриття, як могильник лендъельської культури Зенговарконь з Угорщини³⁰ або відомий Карабунський скарб³¹, свідчать про те, що прикраси, виготовлені першими європейськими майстрами-металургами, були численними і різноманітними.

Отже, асортимент мідних виробів не можна вважати вирішальною ознакою при визначенні початкової пори енеоліту. Лише появі стійких типів знарядь праці й прикрас, які трапляються на багатьох пам'ятниках, свідчить, що метал міцно увійшов у життя людини й став важливим фактором історичного прогресу.

Енеолітизація Південно-Східної Європи — тривалий процес, підготовлений давнім знайомством людини з металом, неможливий без неухильного зростання виробничих сил в епоху неоліту. Як відомо, найдавніші вироби з самородної міді (проколки, намистини, шпилька, долото), виконані холодним куванням, знайдено разом із шматками мідної руди на поселеннях докерамічного неоліту (VII тис. до н. е.) Анатолії (Чайоню-Тепезі, Суберде, Чатал Хююк), Ірану (Алі-Кош), Сірії (Телль Рамад). Нещодавно мідне шило знайдено на поселенні цього самого часу Телль Магзалія в північній частині Месопотамії³². Ці знахідки свідчать, що перше знайомство людини з металом практично збігається з періодом становлення відтворюючої економіки в різних регіонах Передньої Азії. Йдеться лише про самий початок пізнання властивостей самородної міді, про перші експерименти з нею, які тривали і протягом VI тис. до н. е.³³ Початок енеоліту в Месопотамії, можливо, слід пов'язувати з халафською культурою (V тис. до н. е.). В Анатолії, як вважає Дж. Меллаарт, ранній енеоліт репрезентований такими пам'ятками кінця VI — початку V тис. до н. е., як Хаджилар, Джан-Хасан, західний пагорб Чатал Хююк, Мерсин XXIV—XX, для яких властивий розписний посуд. Пізній енеоліт (халколіт) Анатолії є, на думку цього дослідника, приблизним еквівалентом енеоліту Балкан³⁴.

Безперечний хронологічний пріоритет передньоазійської металургії означає, що звідси метал транспортувався до населення сусідніх територій. Дискусія між К. Ренфрю, який відстоював думку про незалежність європейської металургії³⁵, та його опонентами³⁶ сприяла зміцненню ідеї самостійності енеоліту Південно-Східної Європи, не спростувавши, однак, гіпотезу про первинний імпульс з Анатолії. Так, Н. В. Ріндіна³⁷ і Є. М. Черних³⁸ пишуть про «перший поштовх» ззовні, що призвів до зародження в Європі гірничої справи й початків металургії при їхньому загалом самостійному подальшому розвитку. Цей гіпотетичний імпульс набуває більш конкретних рис у світлі наявних даних про анатолійське походження середньоенеолітичної культури Вінча³⁹. Очевидно, в зв'язку з цим слід розглядати вищезгадані мідні вироби, знайдені на неолітичних поселеннях Південно-Східної Європи.

Певні навики обробки самородної міді, запозичені стародавнім населенням Європи, сприяли тому, що далі місцева металургія розвивалася значно швидше, ніж у Передній Азії. Вирішальне значення мала при цьому наявність багатих і порівняно доступних джерел сировини в північній і північно-східній частинах Балканського п-ова.

Початок експлуатації родовища міді Рудна Глава в гірничо-рудному районі Бор-Майданпек (140 км на схід від Бєлграда) можна віднести на кінець V тис. до н. е. Тут відкрито понад 20 вузьких вертикальних шахт глибиною 15—20 м, що в більшості належать до початку пізньої фази культури Вінча (Вінча-Плочник)⁴⁰. На багатьох вінчанських поселеннях цього часу виявлені куски руди, шматочки міді і дрібні прикраси; зокрема, на поселенні Селевак їх понад 140⁴¹. Таким чином, початок енеоліту на півночі Балкан збігається з переходом до пізньої Вінчі.

Величезне значення для енеолітизації Південно-Східної Європи мала розробка північнофракійських родовищ (південь Болгарії), насамперед, відомого рудника Аї-бунар. Є. М. Черних дослідив тут 11 стародавніх виробок у вигляді вузьких кар'єрів, найранніші з яких експлуатувалися носіями культури Маріца-Караново V⁴² на початку IV тис. до н. е. Щоправда, кількість і асортимент мідних виробів, знайдених поки що в пам'ятках початкової пори болгарського енеоліту, дуже обмежені, але немає сумніву у швидкому прогресі гірничо-рудної справи і металообробки в цьому регіоні. Показово, що саме в цей час з'являються і перші золоті предмети. Так, при одному з трьох поховань зруйнованого могильника, нещодавно відкритого в західній частині міста Варна — в двох кілометрах від знаменитого Варненського некрополя — і датованого I. Івановим кінцем першої половини енеоліту, тобто часом культури Маріца-Караново V, було знайдено мідні гривну, обручку й намисто з 31 золотої намистини⁴³. Підкреслюючи зрослу роль металу в побуті носіїв культури Маріца-Караново V, X. Тодорова навіть схильна пояснювати появу графічного орнаменту на кераміці своєрідною «металізацією» смаків місцевих гончарів⁴⁴.

Потреба в знаряддях праці і прикрасах з міді стимулювала розвиток металургії й сприяла технологічним пошукам. Початковій фазі енеоліту відповідав, на думку дослідників, етап ковальської обробки міді і, можливо, відливка її в найпростіші відкриті форми⁴⁵. Водночас були зроблені перші спроби легування чистої міді оловом, тобто фактично в Європі з'явилися найдавніші олов'яні бронзи, репрезентовані одночінними зразками⁴⁶.

Вважаємо, що вже на ранній фазі північнобалканського енеоліту метал з місцевих родовищ або готові вироби поширювалися на сусідні і більш віддалені території — в Мунтенію, пониззя Дунаю, Молдову, Прuto-Дністровське межиріччя. Зокрема, метал Карбунського скарбу (кінець раннього Трипілля) одержано з руди північнофракійських родовищ⁴⁷.

Лише досить високий рівень металургії раннього енеоліту міг забезпечити якісний і кількісний її стрибок на наступному етапі, коли в різних частинах Південно-Східної Європи існували споріднені вогнища металургії та металообробки, що базувалися на родовищах північної Фракії, північно-західної частині Балканського п-ова, Трансільванії тощо й були пов'язані з різними енеолітичними культурами. Є. М. Черних, який виділив ці вогнища і об'єднав їх у велику Балкано-Карпатську металургійну провінцію (БКМП), вважає, що в трипільському (найбільш східному) вогнищі БКМП майстри обробляли чисту мідь північнофракійського, а потім і трансільванського гірничо-рудних районів⁴⁸. У межах БКМП виготовлялася й поширювалася величезна кількість мідних виробів, у тому числі «важких» знарядь, які потребували значних витрат металу. Швидкий прогрес гірничої справи і металургії, високий професіоналізм ковалів і ливарників БКМП, нагромадження металу, очевидно, призводили до певних суспільних зрушень, що відбилися у поширенні золотих прикрас і появі таких багатих могильників, як Варненський. На цьому етапі був даний імпульс до енеолітизації центральних і північних районів Європи⁴⁹.

Отже, становлення і розвиток енеоліту — це поступовий, поетапний, тривалий процес, який послідовно охоплював нові й нові території.

тюрії. Найбільш інтенсивно він проходив в зонах дії вогнищ металургії і металообробки, а також у сусідніх районах, що знаходилися під безпосереднім впливом цих вогнищ. Механізм енеолітизації нових районів міг бути різним: міграція носіїв культури, яка вже знала метал; переселення окремих груп гірників і металургів; поява власної металообробки, стимульована надходженням металу ззовні, тощо. Не виключена і можливість незалежного зародження металургії в віддалених районах з власною рудною базою *.

Важко переоцінити комунікаційне значення металу в давнину. «Мода» на вироби з міді і потреба в них викликали до життя складну систему обмінних зв'язків, прямих і посередніх контактів, внаслідок яких метал і засоби його одержання ставали надбанням населення дуже віддалених регіонів. Ці контакти, безперечно, сприяли і обміну ідеями, поширенню досягнень в галузі технології, економіки, ідеології. Проте основну роль у розвитку енеолітичних суспільств відігравали такі фактори, як локальна і етнографічна специфіка культур, традиційні системи господарства, що відповідали місцевим фізико-географічним умовам; стійкі етнічні зв'язки. Тому енеоліт кожного регіону в цілому характеризує специфічний набір ознак, який включає типи поселень і жител, кераміку, знаряддя праці, предмети культу, склад культурних рослин і свійських тварин тощо.

Різні моделі становлення енеоліту й своєрідність форм його розвитку досить рельєфно простежуються на прикладі трьох найдавніших енеолітичних осередків на території СРСР: у південних районах Середньої Азії (Туркменія), Закавказзі і Півенному Заході ⁵¹.

Початок енеоліту на півдні Середньої Азії пов'язаний з переселенням у V тис. до н. е. на територію Туркменії племінних груп іранського походження, які внесли в життя місцевого неолітичного населення (носіїв джейтунської культури) цілу низку важливих нововведень, у тому числі навичок металургії ⁵². Передньоазійські імпульси відзначені і в наступних етапах розвитку місцевого енеоліту (культура Анау) ⁵³. На думку дослідників, розвиток середньоазійського енеолітичного центру повторює в загальних рисах еволюцію месопотамських общин ⁵⁴.

В матеріалах енеолітичних пам'яток Закавказзя (шомутепинсько-шуваловерська або шуваловер-шомутепинська культура) також помітний вплив осілих землеробських культур Передньої Азії, на який звертали увагу всі дослідники. Характер цього впливу поки що не ясний: можна припускати взаємозв'язки ⁵⁵, запозичення найважливіших досягнень ⁵⁶ або пряме переселення з півдня ⁵⁷. Отже, є підстави вважати, що енеолітизація місцевої землеробської культури стимулювалася посиленням контактів її носіїв з племенами Месопотамії, Ірану і Анатолії наприкінці V тис. до н. е. Метал, що надходив звідси, міг сприяти зародженню в Закавказзі власної обробки міді, яка ґрунтувалася на місцевих рудних джерелах.

Якщо становлення і розвиток енеоліту на крайньому півдні СРСР тісно пов'язані з історичними процесами, які відбувалися на Стародавньому Сході в V—IV тис. до н. е., то південно-західні райони країни (Молдавія і Правобережна Україна) входили до ареалу балкано-дунайських енеолітичних культур, являючись його східним флангом. Наприкінці V тис. до н. е. місцеві культури пізнього неоліту (буго-дністровська та лінійно-стрічкова кераміка) припинили своє існування, не зробивши істотного генетичного вкладу у формування на цій території нових спільнот.

Трипільська культура раннього етапу, що знаменує початок енеоліту у Прото-Дністровському межиріччі, не виявляє помітних рис спадкоємності з вказаними неолітичними культурами ⁵⁸. Усі суттєві нововведення, пов'язані з раннім Трипіллям, — інтенсифікація земле-

* Так, у III тис. до н. е. неолітичні рибалки й мисливці Карабі освоїли холдинг кування, а потім і плавлення самородної міді з легкодоступних родовищ Заонеж'я, відкритих ними під час добування сировини для кам'яних знарядь ⁵⁹.

робства і скотарства, обробка міді, виникнення глинобитних жител-площадок, ускладнення ідеологічних уявлень і форм обрядності — невіддільні від досягнень балкано-дунайського енеоліту⁵⁹. Передача цих досягнень у східні райони здійснювалася в процесі розширення ареалу передових землеробських культур шляхом переселення частини їх носіїв. Молдова і Пруто-Дністровське межиріччя були втягнені у процес енеолітизації з поширенням тут культури Прекукутені — раннє Трипілля; дещо пізніше пониззя Пруту і Дунаю заселили носії гумельницької культури, які залишили тут пам'ятки типу Алдень II — Болград⁶⁰.

Притаманна трипільцям мобільність дозволила їм освоїти Пруто-Дністровське межиріччя і вже на ранньому етапі (Трипілля А, за Т. С. Пассек) вийти на правий берег Південного Бугу. Продовжуючи переселення на схід, трипільські племена середнього етапу (В/І і В/ІІ) заселили лісостепову частину України до Дніпра.

Трипільська культура як складова частина балкано-дунайського енеоліту зберігала зв'язки зі спорідненими культурами західних районів. Звідси надходили мідні вироби і сировина, що забезпечували потреби трипільських майстрів-металургів. Крім того, просуваючись на схід, трипільці безпосередньо зіткнулися з неолітичними племенами Подністров'я і скотарським населенням причорноморської степової смуги.

Контакти двох різних в етнокультурному і господарському відношенні суспільств сприяли їхньому взаємозбагаченню і подальшому прогресу. Очевидно, саме трипільські племена відкрили для своїх східних сусідів метал, найбільш ранні зразки якого (четири мідні намистини, мідна і золота підвіски) виявлено в неолітичному Микільському могильнику на Дніпрі⁶¹. Для раннього енеоліту причорноморських степів, репрезентованого своєрідною групою пам'яток типу Касимча-Петро-Свистунове⁶², вже цілком звичними є різноманітні мідні прикраси і знаряддя праці. За висновком Є. М. Черних, метал таких пам'яток цієї культурної групи, як Новоданилівка⁶³ та Кийнари⁶⁴, має балканське походження. Отже, завдяки трипільцям з металом познайомилися і носії середньостогівської культури. Цілком можливо, що місцеве населення не лише налагодило власне виробництво мідних предметів з металу, одержаного від трипільців, але й поширило його у спорідненому місцевому середовищі далі на сході. Так, метал далекого Хвалинського могильника в лісостеповому Поволжі⁶⁵ походить, на думку Є. М. Черних, з вогнищ БКМП⁶⁶.

Можливе припущення, що землеробство дніпро-донецьких та середньостогівських племен⁶⁷ також виникло під впливом розвинутого землеробського господарства трипільців. В зв'язку з цим були сприйняті і певні культові ідеї, які відбилися в глиняній пластичі⁶⁸, загалом чужій для скотарських культур.

Таким чином, трипільська культура відіграла значну роль у впровадженні в життя стародавнього населення України і Молдавії багатьох принципово важливих досягнень, що знаменують перехід до нового етапу розвитку. Великий хронологічний і територіальний діапазон Трипілля, його зв'язки практично з усіма місцевими культурами IV—III тис. до н. е. дозволяють, виходячи з його внутрішньої періодизації, розробленої Т. С. Пассек⁶⁹, намітити деякі структурні моменти розвитку енеоліту всього району. Так, в енеоліті Молдавії і України чітко виділяються дві послідовні фази.

До першої (перша половина IV тисячоліття до н. е.) відносяться трипільська культура раннього етапу і гумельницькі пам'ятки. Для цього часу характерні невеликі поселення на берегах річок і озер; глинобитні наземні будівлі і заглиблені житла, сплановані переважно рядами; землеробсько-скотарське господарство при значній ролі мисливства (у трипільців); певний архаїзм кам'яного інвентаря; мідні прикраси і найпростіші знаряддя праці, виготовлені куванням; кераміка з до-

мішками шамоту і піску, прикрашена врізаними лініями, канелюрами, наколами, гребінцевим штампом, виїмчастим орнаментом, а іноді простим розписом, нанесеним білою фарбою (гумельницька культура); схематизовані антропоморфні статуетки з підкресленою стетопігією.

Друга фаза (друга половина IV — перша чверть III тис. до н. е.) збігається з середнім і початком пізнього етапу Трипілля (В/I, В/ІІ та С/I — γ/І, за Т. С. Пассек). З нею пов'язані поселення значних розмірів з кільцевим плануванням, розташовані на підвищених ділянках; порівняно великі наземні глиниобитні будівлі; землеробсько-скотарське господарство при другорядній ролі мисливства; різноманітні мідні знаряддя праці (в тому числі ударної дії) та прикраси, виготовлені ковальським способом і за допомогою ліття; кераміка з відмуреної глини з поліхромним та монохромним розписом (на схід від Дністра — переважно з врізаним спіральним орнаментом), а також кухонний посуд з домішкою черепашки в тісті; відносно реалістичні стоячі глиняні антропоморфні фігури.

У Прикарпатті і на Західній Волині на початку другої фази з'явилося населення, яке залишило пам'ятки з розписною керамікою, близькі до середньодунайської культури Лендъєл; наприкінці цієї фази вказану територію займала культурна група пізньолендъєльського кола з нерозписним посудом⁷⁰.

Процес енеолітизації причорноморських степів, основними наслідками якого були інтенсифікація скотарського господарства й посилення рухливості населення, розповсюдження мідних виробів, завершився, очевидно, також на початку другої фази. До цього часу належать пам'ятки типу Касимча—Петро—Свистунове, поряд з якими у південній частині лісостепу почала свій розвиток середньостогівська культура, яка існувала до кінця другої фази енеоліту. Наприкінці цієї фази в степовій причорноморській смузі поширилися пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки. Можливо, в цей самий час тут з'явилися перші кургани раннього етапу ямної культури, а також культурна група, представлена «простягнутими» похованнями⁷¹.

Найпізніше Трипілля (етап С/ІІ — γ/ІІ, за Т. С. Пассек) згідно з металургійним критерієм, висунутим Е. М. Черних, повинно розглядатися вже як початок раннього бронзового віку на Південному Заході СРСР. Цю точку зору висловила в одній із своїх останніх праць Т. С. Пассек⁷²; її поділяє і Н. В. Риндіна⁷³. Окресливши обширну Циркумпонтійську металургійну провінцію епохи ранньої бронзи, Е. М. Черних включає до неї і два пізньотрипільські вогнища металообробки: усатівське, пов'язане з вогнищем типу Езеро та Егейдою, і софіївське, що працювало на карпатському металі⁷⁴.

Обидва вогнища, однак, позбавлені ряду важливих прикмет раннього бронзового віку, наведених Е. М. Черних: в обох відсутні втульчасті сокири; софіївське вогнище практично не знає миш'якових бронз, випускаючи вироби з металургійно чистої міді (у цьому зв'язку не можна не погодитися із зауваженням Е. М. Черних про те, що термін «бронзовий вік» можна використовувати лише умовно⁷⁵). Важливою є також та обставина, що культури раннього бронзового віку в сусідніх регіонах (Езеро, Баден, Коцофені, Шнекенберг, Глина, Чернавода III) не пов'язані з попередніми великими енеолітичними культурами, близькими трипільській (Караново VI—Гумельниця, Петрешті, Бодрог-керестур), тоді як найпізніше Трипілля, незважаючи на очевидну своєрідність, генетично пов'язане з більш ранніми етапами розвитку.

Тому час існування найпізніших трипільських пам'яток на території Молдавії і України доцільно розглядати як переходний період, що передує справжньому початку бронзового віку в цьому регіоні наприкінці III тисячоліття до н. е.

К проблеме становления энеолита

Резюме

Блестящие археологические открытия последних лет (рудники Аи-бунара и Рудной Главы, Варненский могильник, раннеземледельческие поселения Закавказья и др.) определили новый подход к оценке энеолита как важного исторического периода, способствовали выяснению его основных черт, хронологии и периодизации, критериям выделения.

При отвлечении энеолита от неолита основным признаком является наличие медных изделий устойчивых типов на ряде памятников той или иной культуры. Остальные металлургические критерии (наличие или отсутствие собственной металлообработки, технология изготовления медных предметов, их ассортимент) отступают на второй план.

Энеолитизация разных регионов Европы и Азии — длительный поэтапный процесс, механизм которого мог быть различным: миграция носителей культуры, знающей металл; переселение групп горняков и металлургов; появление местной металлургии и металлообработки, стимулированное поступлением металла извне; независимое зарождение металлургии и т. д.

Начало энеолита на территории Молдавии и Украины связано с расширением ареала передовых земледельческих культур балкано-дунайского происхождения посредством переселения сюда части их носителей (раннее Триполье—Прекукутени, гумельницкая культура). В дальнейшем трипольцы познакомили с металлом своих восточных соседей.

В энеолите Молдавии и Украины можно выделить две последовательные фазы. К первой (первая половина IV тыс. до н. э.) относятся трипольская культура раннего этапа и гумельницкие памятники. Вторая (вторая половина IV — первая четверть III тыс. до н. э.) совпадает со средним и началом позднего этапа Триполья. К ней относятся также памятники лендъелского круга, могильники типа Касимча — Петро-Свистуново, среднестоговская культура, памятники типа нижнего слоя Михайловки и др.

Время существования позднейших трипольских памятников (этап С/II—γ/II, по Т. С. Пассек) целесообразно рассматривать как переходный период, предшествующий началу бронзового века в этом регионе.

¹ Черных Е. Н. Аибунарский медный рудник IV тысячелетия до н. э. на Балканах (исследования 1971, 1972 и 1974 гг.) — СА, 1975, № 4, с. 132—153; Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. — София, 1978, с. 387.

² Jovanović B., Ottawa B. S. Copper mining and metallurgy in the Vinča group. — Antiquity, 1976, 50, N 198, p. 104—113; Jovanović B. The origin of copper mining in Europa. — Sci. Amer., 1978, 249, N 5, p. 155—167.

³ Иванов И. С. Сокровища на варненских халколитен некропол. — София, 1978, с. 126.

⁴ Кушнарева К. Х., Чубинишвили Т. Н. Древние культуры Южного Кавказа (V—III тыс. до н. э.). — Л., 1970, с. 190; Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. — М., 1975, с. 409; Кигурадзе Т. В. Периодизация раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья. — Тбилиси, 1976. — 176 с. (На груз. мові, рос. резюме).

⁵ Черных Е. Н. Спектральный анализ и изучение древнейшей металлургии Восточной Европы. — МИА, 1965, № 129, с. 96—110.

⁶ Рындина Н. В. К проблеме классификационного членения культур медно-бронзовой эпохи. — Вестн. Моск. ун-та. Сер. История, 1978, № 6, с. 74—86.

⁷ Мернерт Н. Я. Проблемы энеолита степи и лесостепи Восточной Европы. — В кн.: Энеолит Восточной Европы. Куйбышев, 1980, с. 3—26; Мернерт Н. Я. К вопросу о термине «энеолит» и его критериях. — В кн.: Эпоха бронзы Волго-Уральской лесостепи. Воронеж, 1981, с. 4—21.

⁸ Гаджиев М. Г. О соотношении палеометаллических археологических эпох и культур на Восточном Кавказе. — В кн.: Конф. по археологии Сев. Кавказа: Тез. докл. М., 1982, с. 12—14. (XII Крупновские чтения).

⁹ Матюшин Г. Н. Энеолит Южного Урала. — М., 1982, с. 327.

¹⁰ Мернерт Н. Я. К вопросу о термине «энеолит»..., с. 7—8, 12, 19—20.

¹¹ Черных Е. Н. Спектральный анализ..., с. 107—109.

¹² Renfrew C. Sitagroi and the independent invention of metallurgy in Europe. — In: Actes du VIII CISPP. Beograd, 1971, p. 475.

¹³ Bacušić M. Преисторска Винча. — Београд, 1936, IV, с. 43.

¹⁴ Hegedüs K. Ujkói lakótelep Csanytelek határabol. — AE, 1981, 1, s. 3—12.

¹⁵ Vlassa N. Einige Bemerkungen zu Irgen des Neolithikums in Siebenbürgen. — SZ, 1969, N 17, S. 517, 519, Abb. 6.

¹⁶ Ursulescu N. Sur le débuts du Chalcolithique à l'est des Carpates. — SP, 1978, 1/2, p. 130—135.

¹⁷ Strahm Ch. Die Bedeutung der Begriffe Kupferzeit und Bronzezeit. — SA, 1981, 29, N 1, S. 191—202.

- ¹⁸ Рындина Н. В. К проблеме классификационного членения..., с. 79—80.
- ¹⁹ Bognár-Kutzián I. The beginning and position of the Copper age in the Carpatho-Pannonian region. — In: Actes du VIII CISPP. Beograd, 1973, t. II, p. 300—305; Pavuk J., Šiška S. Hávrh chronologie praveku a včasnej doby dejinnej na Slovensku: neolit a eneolit. — SA, 1980, 28, N 1, s. 137—158; Титов В. С. Неолит. — В кн.: Археология Венгрии: Камен. век. М., 1980, с. 73.
- ²⁰ Рындина Н. В. Указ. соч., с. 80.
- ²¹ Тодорова Х. Энеолит Болгарии. — София, 1979, с. 44.
- ²² Коробкова Г. Ф. Древнейшие жатвенные орудия и их производительность: (В свете эксперим.-трассолог. изуч.). — CA, 1978, № 4, с. 48—49.
- ²³ Payne J. C. An early dynastic III flint industry from abu salabikh. — Iraq, 1980, 42, N 2, p. 105—119.
- ²⁴ Moorey P. R. S. The archaeological evidence for metallurgy and related technologies in Mesopotamia c. 5500—2100 B. C. — Ibid., 1982, 44, N 1, p. 32.
- ²⁵ Березанская С. С. Про роль металургии в суспльном прогрессе в эпоху бронзы. — Археология, 1970, вып. 2, с. 3—9; Strahm Ch. Die Bedeutung..., s. 193—194; Массон В. М. Культурный прогресс в эпоху палесометалла. — В кн.: Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: (Тез. докл.). Ереван, 1982, с. 2.
- ²⁶ Массон В. М. Развитие обмена и торговли в древних обществах. — КСИА АН СССР, 1973, вып. 138, с. 3—11.
- ²⁷ Renfrew C. Varna and the social context of early metallurgy. — Antiquity, 1978, 52, N 206, p. 199—203.
- ²⁸ Bisson M. S. Copper currency in central Africa: the archaeological evidence. — WA, 1975, 6, N 3, p. 279.
- ²⁹ Ottaway B., Strahm Ch. Swiss Neolithic copper beads: currency, ornament or prestige items? — Ibid., p. 305—321.
- ³⁰ Dombay J. Die Siedlung und das gräberfeld in Zengövárkony. — АН, 1960, XXVII, тaf. XXXIV, 18—19; XLI, 10; XLII, 2; LXIV, 19; LXXIII.
- ³¹ Сергеев Г. П. Раниерипольский клад у с. Карбуна. — CA, 1963, № 1, с. 135—151.
- ³² Мунчаев Р. М., Бадер О. Н. Раннеземледельческое поселение в Северной Месопотамии. — Вестн. АН СССР, 1979, № 2, с. 110.
- ³³ Мунчаев Р. М., Мернерт Н. Я. Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. — М., 1981, с. 307—316.
- ³⁴ Mellaart J. The late Chalcolithic period in Anatolia: an interim assessment. — SP, 1978, 1/2, p. 84—87.
- ³⁵ Renfrew C. The autonomy of the South-East European copper age. — PPS, 1969, 1970, 35, p. 12—47; Renfrew C. Sitagroi and the independent invention..., p. 473—481.
- ³⁶ Wertime T. How metallurgy began: a study in diffusion and multiple innovation. — In: Actes du VLLL CISPP. Beograd, 1973, 2, p. 481—492; Makay J. Problems concerning copper age chronology in the Carpathian Basin. — AA, 1976, 28, N 3/4, p. 291.
- ³⁷ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М., 1971, с. 105—106.
- ³⁸ Черных Е. Н. Горное дело и металлургия..., с. 129.
- ³⁹ Титов В. С. Указ. соч., с. 157—158.
- ⁴⁰ Jovanović B., Ottaway B. S. Copper mining..., p. 104—113; Jovanović B. The origin of copper..., p. 155—167.
- ⁴¹ R. Tringham, D. Krstić, T. Kaiser, B. Voytek. The early agricultural site of Selevac, Yugoslavia. — Archaeology, 1980, 33, N 2, p. 29.
- ⁴² Черных Е. Н. Горное дело и металлургия..., с. 75; Тодорова Х. Энеолит Болгарии, с. 26.
- ⁴³ Иванов И. С. Раннохалколитни гробове до град Варна. — Изв. на Нар. музей. — Варна, 1978, кн. 14, с. 81—93.
- ⁴⁴ Тодорова Х. Указ. соч., с. 26.
- ⁴⁵ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство..., с. 83—88, 136—137; Рындина Н. В., Орловская Л. Б. Результаты металлографического исследования. — В кн.: Черных Е. Н. Горное дело и металлургия..., с. 297—298.
- ⁴⁶ Черных Е. Н. Горное дело и металлургия..., с. 81—82.
- ⁴⁷ Там же, с. 84—88.
- ⁴⁸ Там же, с. 88, 264.
- ⁴⁹ Pleslová-Štíková E. Die Entstehung der Metallurgie auf dem Balkan, im Karpatenbecken und in Mitteleuropa, unter besonderer Berücksichtigung der Kupferproduktion im ostalpenländischen Zentrum (kulturoökonomische Interpretation). — PA, 1977, 68, N 1, S. 56—73; Ottaway B. Earliest copper ornaments in Northern Europe. — PPS, 1973, 39, p. 294—331.
- ⁵⁰ Журавлев А. П. К изучению энеолита Карелии. — CA, 1977, № 3, с. 267—274; Журавлев А. П., Врублевская Э. Л. Ранний этап металлообработки в Карелии. — Там же, 1978, № 1, с. 154—165.
- ⁵¹ Массон В. М., Мунчаев Р. М. Энеолит СССР. — В кн.: Всесоюзная конф. «Новейшие достижения советских археологов»: (Тез. докл.). М., 1977, с. 10—14.
- ⁵² Хлонин И. Н. Памятники раннего энеолита Южной Туркмении. — САИ, 1963, Б3—8, с. 21; Бердыев О. Южная Туркмения и Иран в эпоху камня и раннего металла. — В кн.: История Иранского государства. М., 1971, с. 168; Массон В. М.

Основные направления культурно-исторического процесса. — В кн.: Становление производства в эпоху энеолита и бронзы. М., 1981, с. 40; Сайко Э. В., Терехова Н. Н. Становление керамического и металлообрабатывающего производства. — Там же, с. 83, 101—102, 113.

⁵³ Массон В. М. Средняя Азия и Древний Восток. — М.; Л., 1964, с. 422, 428—430.

⁵⁴ Массон В. М., Мунчав Р. М. Энеолит СССР, с. 11—12.

⁵⁵ Мунчав Р. М. Кавказ на заре бронзового века, с. 130—131.

⁵⁶ Кушнарева К. Х., Чубинишвили Т. Н. Древнейшие культуры Южного Кавказа, с. 55—56, 171.

⁵⁷ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М., 1977, с. 51—52.

⁵⁸ Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре: (К происхождению трипольской культуры). — Киев, 1980, с. 155—174.

⁵⁹ Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врублевецкая. — МИА, 1953, № 38, с. 279—281.

⁶⁰ Пассек Т. С., Черных Е. К. Открытие культуры Гумельница в СССР. — КСИА АН СССР, 1965, вып. 100, с. 6—18; Субботин Л. В. Болградский локальный вариант энеолитической культуры Гумельница: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Киев, 1975, с. 23; Бейлекчи В. С. Ранний энеолит низовьев Прута и Дуная. — Кишинев, 1978, с. 152.

⁶¹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968, с. 156—157; Черных Е. Н. Первые спектральные исследования месди днепро-донецкой культуры. — КСИА АН СССР, 1966, вып. 106, с. 66—68.

⁶² Збенович В. Г. Енеоліт Північно-Західного Причорномор'я. — Матеріали з антропології України, 1973, вип. 7, с. 74—75.

⁶³ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973, с. 78.

⁶⁴ Мовша Т. Г., Чеботаренко Г. Ф. Энеолитическое курганные погребение у ст. Кайнары в Молдавии. — КСИА АН СССР, 1969, вып. 115, с. 48—49.

⁶⁵ Агапов С. А., Васильев И. Б., Пестрикова В. И. Хвалынский могильник и его место в энолите Восточной Европы. — В кн.: Археология Восточноевропейской лесостепи. Воронеж, 1979, с. 36—63.

⁶⁶ Chernykh E. N. Metallurgical provinces of the 5th-2nd millenia in Eastern Europe in relation to the process of Indo-Europeanization. — JIES, 1980, 8, N 3/4, p. 323.

⁶⁷ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура, с. 207—208; Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді, с. 139—140.

⁶⁸ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура..., с. 34, 59.

⁶⁹ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. — МИА, 1949, № 10, с. 245.

⁷⁰ Пелецьшин М. А. Племена культури Зимне—Злота: Племена культури Вербковіце—Костянець. — В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., 1974, с. 107—116.

⁷¹ Ковалева И. Ф. Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энолита. — В кн.: Курганные древности Степного Поднепровья III—I тис. до н. э. Днепропетровск, 1979, вып. 3, с. 61—79.

⁷² Пассек Т. С. Неолит Поднестровья (V—III тысячелетия до н. э.). — В кн.: VIII Междунар. конгр. доисториков и протоисториков: (Докл. и сообщ. археологов СССР). М., 1966, с. 92.

⁷³ Рындина Н. В. К проблеме классификационного членения..., с. 80—81.

⁷⁴ Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР. — СА, 1978, № 4, с. 65.

⁷⁵ Черных Е. Н. Об европейской зоне Циркумпонтийской металлургической провинции (ЦМП). — AAC, 1977, 17, с. 31.

Н. В. РИНДІНА

Про використання самородної міді в найдавнішій металургії Близького Сходу

Увагу дослідників давно привертають питання про закономірності розвитку найдавнішої металургії. Більшість з них схильна вважати, що перші металургійні знання пов'язані з використанням самородної міді, яка відома з неоліту. У відриві від аналітично перевірених даних, на підставі суто логічних міркувань, в історико-металургійних працях апріорно накреслені послідовні етапи обробки самородної міді як першого металу давнини: а) холодне кування; б) відпалювання і гаряче кування; в) плавлення і ліття¹.

Останнім часом нагромаджено археологічний і аналітичний матеріал, достатній для підходу до проблеми використання самородної міді в давнину з документально обґрутованими позицій. Суттєвим внеском в її розв'язання є нещодавне виявлення металу у близькосхідних пам'ятках докерамічного неоліту, що датуються VIII—VII тис. до н. е.² Спектральний, хімічний і металографічний аналіз цих найдавніших знахідок дають можливість пов'язати їх з гіпотетично виділеним раніше ковальським етапом обробки самородної міді.

Визначити зону, в межах якої на Близькому Сході відбулося знайомство з самородним металом, допомогли не лише успіхи археологів, а й ретельні, копіткі пошуки хіміків, геологів, металознавців. Глибоке проникнення до суті властивостей і природи самородків дозволило розробити методичні засоби їх виявлення в колекціях археологічного металу.

До останнього часу вважалося, що самородна мідь є чистішою, ніж мідь, одержана плавленням відібраних окислених руд типу малахіту, азуриту, куприту³. Однак хімічні і спектральні дослідження виявили помилковість цього уявлення. Результати численних аналізів показали, що самородки можуть бути забруднені супутніми домішками, серед яких найчастіше трапляються срібло, золото, залізо, миш'як, свинець, сурма.

Іх вміст інколи сягає десятих часток відсотку, а в ряді випадків і цілих відсотків⁴. Ступінь забруднення самородків залежить від характеру їх походження. Геологи визначають два типи утворення самородної міді: 1) утворення, пов'язані з магматичними процесами (первинна самородна мідь); 2) виділення в корі вивітрювання у верхніх частинах виходів мідних мінералів (вторинна самородна мідь)⁵.

Різновид самородної міді, з яким найчастіше мали справу давні металурги, знаходився в поверхневій, окисленій зоні родовищ. Така мідь пов'язана з вторинними змінами рудних мінералів і тому зветься вторинною. Точна хімічна суть цих змін ще не з'ясована. Відомо лише, що в їх основі лежать відтворюючі реакції, які проходять під дією ґрунтових вод і вивітрювання⁶.

Вторинна самородна мідь у більшості мідних родовищ малочисленна. Але є гірничорудні райони, що виділяються винятковим багатством запасів вторинного самородного металу. До них належить Анатолія⁷. Встановлено, що вторинна самородна мідь має високу чистоту і нерідко відповідає за складом чистому металу, тоді як самородна мідь первинного характеру забруднена різноманітними домішками⁸.

Первинна самородна мідь найчастіше походить з глибинної частини родовищ. Але в ряді випадків і вона утворює багаті поверхневі виходи, що виникли при тектонічних переміщеннях магматичних порід.

Прикладом можуть бути поверхневі виділення первинних самородків в Ергані Маден-руднику, розміщенному у верхів'ях Тигру, неподалік від турецького міста Діарбекір. В її складі 97,08% Cu; 2,13 Fe; 0,44 S; 0,27 Sn; 0,03% Ni⁹.

Сліди стародавніх розробок у вигляді шахт з винтовими сходами не залишають сумніву, що копальня з найдавніших часів була важливим джерелом мідної руди і самородного металу¹⁰.

Значну кількість самородної міді давало в давнину родовище Талмессі у центральному Ірані, в районі міста Анарак¹¹. Тут виявлено рудний стовп, що містив близько 500 кг первинної самородної міді. Загальна площа оруднення з переважанням самородків навіть зараз досягає тут близько 100 м²¹². В Талмессі також є поверхневі виходи первинних самородків, які, поза сумнівом, були доступні давнім рудознавцям. Як і в Ергані Маден, тут зафіксовано сліди їхньої діяльності¹³.

Результати спектрального аналізу самородної міді Талмессі (Іран)

Зразок	Cu	Su	Pb	As	Sb	Zn	Bi	Ni	Go	Ag	Fe
№ 1	Осн.	—	—	—	—	0,01—0,1	0,0001	—	—	0,1—1,0	0,001—0,01
№ 2	”	—	0,0001	0,08	—	—	—	Не виявлено	—	0,023—0,014	0,005
№ 3	”	—	—	—	—	0,01—0,1	—	Не виявлено	—	0,052—0,042	0,001—0,01
						—	0,0005	—	—	0,116	
						0,0001	—				

Вивчення хімічного складу самородків Талмессі показало, що вони мають ті самі домішки-забруднення, що і сульфідна мідна руда Анаракського рудного поля (табл.).

Як вважають Д. Беріан і Х. Хюгнер, для самородків Талмессі характерні варіації складу: максимальний спектр зафікованих домішок включає Ag, Au, Pb, As, Sb, Bi, Fe, Ni, Cu, Zn¹⁴.

Таким чином, дані хімічного дослідження стародавніх мідних виробів не завжди дають можливість встановити природу вихідного металу. Вважати його самородним без додаткових даних можна лише при виявленні хімічно чистої міді. Мідь з домішками можна одержати як із самородної, так і з металургійної сировини.

Особливості самородного металу значно краще відбиває його мікроструктура, ніж хімічний склад. Якщо кусок самородної міді розрізати, відполірувати і протравити, то під мікроскопом помітні величезні зерна, які мають форму геометрично-правильних поліедрів. Місцями зерна починають начебто роздвоюватися, утворюючи так звані «двійники» — вузькі, довгі кристали, які розташовуються вздовж країв основного зерна (рис. 1, I)¹⁵. Часто в самородках двійники утворюють скупчення, заповнюючи паралельними рядами всю площину основного зерна — поліедра¹⁶.

Є ще один важливий момент у будові самородків, що відрізняє їх від металургійного металу: їх структури і склад суттєво змінюються навіть в єдиному за походженням шматку. Нерівномірність у будові особливо характерна для первинних самородків і залежить від наявності різних домішок. Серед них є зернятка самородного срібла, кальциту, кварцу та інших мінералів, які мають схильність до тісного взаємного зрошення з міддю¹⁷. Відхилення у складі самородків вдається помітити не лише за наявністю відохремлених включень, але й за наявністю в їхній структурі нерегулярних областей, які травляться відмінно від основного металу. Вважається, що вони виявляють себе за рахунок варіацій вмісту миш'яку і срібла¹⁸. Дійсно, концентрація срібла у самородку з Талмессі коливалася досить істотно: 0,052, 0,042, 0,116, 0,024 %¹⁹.

До специфічних мікроструктурних ознак самородної міді звичайно відносять і цілковиту відсутність в ній включень закису міді²⁰.

Слід відзначити, що розпізнати самородок у реальному археологічному виробі нелегко, навіть знаючи його вихідні мікроскопічні особливості.

Як відомо, будова металу залежить не лише від його природних властивостей; вона визначається і всіма методами наступної обробки.

Якщо самородну мідь прокувати, то її основна кристалічна структура змінюється дуже істотно. Але при холодному і гарячому куванні зберігається набір її домішок і згадана вище нерівномірність будови²¹. Тому при уважному аналізі мікроструктурних деталей можна чітко виділити вироби, виготовлені з кованої самородної міді.

Складніше визначити вироби, відлиті з самородків. При плавленні домішки розчиняються у міді, й вона набуває однорідну, звичайну для будь-якого металу литу структуру²². Її мікроскопічне вивчення дає можливість визначити характер вихідної сировини лише разом з результатами спектрального аналізу.

татами спектрального аналізу і лише при виявленні хімічно чистої міді.

Викладені методичні принципи металографічного і хімічного аналізу самородного металу, як було визначено, успішно використовуються в дослідженні найдавніших мідних знахідок Близького Сходу. Спробуємо поєднати результати, одержані в цій галузі дослідженнями вчених різних країн.

В 1965 р. на XI Міжнародному конгресі по історії науки у Варшаві професор металургії Массачусетського технологічного інституту Сіріл

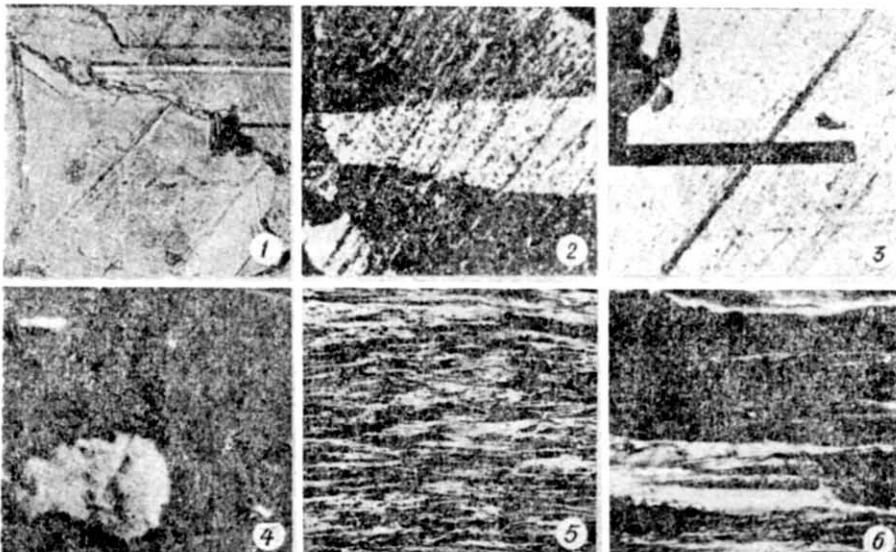

Рис. 1. Фотографії мікроструктур (1—3, 5, 6 — на металомікроскопії MIM-7; 4 — електронномікроскопічне зображення на мікроаналізаторі «Самевах»):
1 — самородок з Алтаю ($\times 600$); 2, 3 — підвіска з Телль Рамад ($\times 400$); 4—6 — шило з Телль Магзалия (4 — $\times 10\,000$; 5 — $\times 130$; 6 — $\times 450$).

Сміт познайомив з наслідками своїх досліджень найдавніших мідних виробів Ірану. Основну увагу він надав результатам металографічного дослідження трубчастої пронизки з поселення Алі-Кош, на південно-західному краю Іранського плато, в долині Дех Луран²³. Час існування докерамічної фази, в нашаруваннях якої виявлена ця прикраса, пов'язаний, за радіовуглецевим аналізом, з VII тис. до н. е.²⁴

Пронизка з металової пластинки завтовшки близько 0,4 мм була згорнута в трубочку діаметром 6 мм, довжиною близько 14 мм (рис. 2, 1). Хоча весь метал практично був знищений корозією, характер її скупчень дав можливість С. Сміту відтворити вихідну структуру виробу, яка складалася з видовжених волокон, характерних для холодного кування. Але особливо важливим було виявлення у товщі зеленкувато-червоних окисних утворень часток срібла. Такі самі вкраплення С. Сміт вбачав у зразках сучасної міді з родовища Талмессі²⁵. Безсумнівно, пронизку з Алі-Кош виготовлено із старанно розплющеного холодним куванням мідного самородка, збагаченого сріблом і, найімовірніше, вона походить з мідних родовищ Анаракського рудного поля.

С. Сміт провів експеримент з холодного кування самородків і довів, що з них дійсно можна виготовити маленькі речі без будь-яких проміжних нагрівів і відпалювання²⁶. Прямокутні шматки міді з Талмессі з початковою товщиною 5 мм він розкував у плоскі пластини завтовшки 0,5 мм, довжиною і шириною 5 см без усяких ознак розтріскування, за винятком країв, де у самородках, очевидно, наявні шматки пустої породи. Крайові тріщини усувалися зубилом ще до того, як вони починали поширюватися у товщі металу. Одержані таким чином

пластинчасті заготовки згиналися у маленькі циліндричні трубочки за допомогою холодного обтискування металу на оправці у вигляді округлої тонкої палички. Готові пронизки мали нерівні контури й були подібні за характером до пронизки з Алі-Кош. Експерименти С. Сміта спростували думку про те, що самородну мідь неможливо кувати без попереднього нагрівання²⁷. Зразки іранських самородків проковувалися ним зі ступенем обтискування 96% без появи істотних вад, які б заважали наступному формуванню металу²⁸.

Важливі результати одержали також французькі вчені А. Франс-Ланор і А. Контансон в лабораторії археології металів при центрі по вивченню історії металургії в Джарвілі. Об'єктом дослідження стала прикраса, виявлена в 1968 р. французькою археологічною експедицією на поселенні докерамічного неоліту Телль Ромад, неподалік від Дамаска в Сирії²⁹. Вона трапилася на глибині 4 м в непорушенному культурному шарі, датованому радіовуглецевим методом другою половиною VII тис. до н. е.³⁰. Ретельна розчистка корозії показала, що спочатку прикраса мала вигляд овальної за формую підвіски, що входила до складу намиста чи нашивалася на одяг (рис. 2, 2). Уздовж підвіски проходив отвір, в якому збереглися залишки джутової нитки (судячи з будови рослинних волокон).

Мікроскопічне вивчення виявило в металі величезні поліедричні кристали і двійники, типові для самородної міді (рис. 1, 2, 3). Привертає увагу повна відсутність у структурі будь-яких включень. Висока чистота металу підтверджувалася й мікрохімічним аналізом, який показав наявність слідів миш'яку. Французькі вчені вважають, що для виготовлення підвіски використано маленький мідний самородок, який не піддавався спеціальній формуючій обробці³¹. Його сприйняли як різновид каменю і не підправили навіть холодним куванням, яке б залишило сліди в будові металу, а лише просвердлили крем'яним свердлом отвір для підвішування³². Цікаво, що так само свердлилися кам'яні циліндри і кам'яні намистини, яких багато трапляється в усіх шарах Телль Рамаду³³.

Надзвичайно цікавими виявилися наслідки аналітичного вивчення ще одного мідного виробу VII тис. до н. е. — шила з Телль Магзалія. Воно знайдене в 1979 р. на поселенні докерамічного неоліту у Південному Іраку на узгір'ях Джебел Сінджару радянською археологічною експедицією.

Телль Магзалія — штучний пагорб заввишки понад 8 м, складений культурними залишками. Загальна товща його відкладів була поділена на 15 будівельних горизонтів. Мідне шило трапилося на рівні третього від верху горизонту (глибина 236 см), безпосередньо під основою глинобитної стінки будівлі № 19³⁴.

За матеріалами Телль Магзалія подібна до поселень докерамічного неоліту, розкопаних на західних схилах Загросу (докерамічне Джармо, Шимшара), у південно-східній частині Анатолії (Чайеню-Тепесі), у Сирії (Мюрейбіт, Букра). На підставі цих аналогій поселення можна впевнено датувати VII тис. до н. е.³⁵

Шило з Телль Магзалія піддано всебічному металографічному дослідження в лабораторії структурного аналізу при кафедрі археології МДУ³⁶. Додаткові спектральні і рентгеноспектральні аналізи провели в лабораторіях геологічного факультету МДУ, Всесоюзного Інституту мінеральної сировини і Державного науково-дослідного інституту сплавів і обробки кольорових металів.

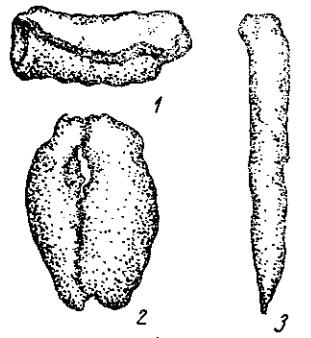

Рис. 2. Мідні вироби VII тис. до н. е. з близькосхідних пам'яток докерамічного неоліту:

1 — пронизка з Алі-Кош; 2 — підвіска з Телль Рамад; 3 — шило з Телль Магзалія.

Шило мало вигляд підквадратного у перетині стержня, один кінець якого був плоско обрубаний, а другий загострений проковуванням чи спеціальним загостренням (рис. 2, 3). Кут «загострення» робочого кінця після зняття поверхневої корозії становив близько 30° . Загальна довжина шила 38 мм, товщина 3×3 мм.

Незважаючи на непогану збереженість знаряддя, потрібно було насамперед з'ясувати, наскільки його метал пошкоджений окисленням. Поперечний зріз виробу був заплавлений в органічну сполуку — полістерол, старанно заполірований і досліджений мікроструктурно за допомогою бінокулярного мікроскопа МБС-9. При збільшенні у 23 рази вдалося простежити три послідовні, різні за ступенем щільності і кольором шари корозії, що оточують незаймане металеве ядро, яке збереглося всередині. Два зовнішні шари пов'язані із зоною щільної корозійної мінералізації металу і один внутрішній — із зоною часткової мінералізації.

Зовнішній шар продуктів повної мінералізації крихкий і складається з мінералів зеленого і блакитно-зеленого кольору. Рентгеноспектральний аналіз на мікроаналізаторі «Самебах» дозволив з'ясувати, що основною частиною цього шару є мінерал атакоміт — $\text{Cu}_2\text{Cl}(\text{OH})_2$ з вмістом 72% CuO і 20% Cl і нантокіт — $\text{CuCl}(\text{Cu} — 60\%, \text{Cl} — 40\%)$ з домішкою $\text{Zn}(-0,1\%)$. Крім хлоридів, у зовнішньому шарі ґрунтової корозії є й інші мінерали: це високогідратовані фази типу лимониту, що містять до 2% Zn і до 10—20% Cu , халькозин — CuS ($\text{Cu} — 74\%$, $\text{S} — 26\%$), з домішкою Zn (0,10—0,20%) і Sn (0,10%), невелика кількість брошантиту ($\text{Cu}_4\text{SO}_4(\text{OH})_6$) ³⁷.

Основу наступного шару становить мінерал купріт, що за хімічним складом є закисом міді — Cu_2O . Подекуди темно-червоний купріт переривають тріщини й округлі порожнини, заповнені зеленуватим атакомітом.

На межі згаданих шарів повної корозійної мінералізації і незайманого металевого ядра розміщена зона часткової мінералізації металу. Вона має змішаний характер і складається з переплетіння залишків металу з продуктами корозії чорно-червоного кольору і має приховано-кристалічну будову. Продукти корозії являють тут суміш кількох аморфних речовин, серед яких можна назвати окис міді (Cu_2O), закис міді (Cu_2O), хлорну мідь (CuCl_2), хлористу мідь (CuCl).

Складом і структурою привертає увагу незайманий окисленням метал, що знаходився у серцевині шила. Саме він вміщує інформацію про характер вихідної сировини і методи його обробки під час формування виробу. Для визначення хімічного складу металу висвердлили стружку з серцевини сталевим свердлом. Попередньо серцевину ретельно очищали від усіх поверхневих шарів корозії. З метою зменшення можливої неоднорідності стружки її висвердлювали з восьми різних місць зразка, а потім змішали у корундовій ступці. Після цього пробу піддавали кількісному спектральному аналізу ³⁸, який показав, що шило виготовлене з міді з домішками в такому наборі і концентрації: $\text{Sn} — 0,09$, $\text{Pb} — 0,01$, $\text{Zn} — 0,08$, $\text{Ag} — 0,2$, $\text{Fe} — 0,02$, $\text{Bi} — 0,0001$, $\text{Ni} — 0,001\%$. Під час опрацювання даних осередненого складу металу привертає увагу підвищений вміст у ньому срібла, що дає можливість припустити можливий зв'язок вихідної сировини з первинною самородною міддю. Підтвердження чи спростування цього припущення можливо лише при детальному дослідженні складу і структури різних ділянок металевої серцевини шила.

Форму і характер розподілу різних включень уточнюють дані рентгеноспектрального аналізу ³⁹, який виявив цікаву зональність у будові металевої серцевини шила. У поперечному перетині вирізнялися дві чітко окреслені області. Зовнішня область, вузька і щільна, за будовою металу відрізнялася більш високим відбиттям і помітним забрудненням складу. Внутрішня, широка і крихка, мала низький показник відбиття і більш чистий склад. Зовнішня область вміщувала 0,15% Zn ,

$0,14 \text{ Sn}$ і $\approx 0,05\%$ Fe. У внутрішній ці елементи відсутні. Негативні наслідки дали обидві області на As, Sb, Pb, Bi, S і кисень.

Особливо важливі результати одержали при дослідження металу на срібло. Його наявність встановлена лише в центральній частині внутрішньої зони, де воно утворює краплеподібні виділення розміром 0,3 мікрона, видовжені вздовж осі шила (рис. 1, 4). Місцями виділення чистого срібла змінюються краплеподібними включеннями мідно-срібного інтерметаліду, який містить до 60% Cu і до 40% Ag.

Слід зазначити, що межа чутливості рентгено-спектрального аналізу значно нижча, ніж кількісного спектрального, який виявляє наявність елемента в пробі лише понад 0,02 — 0,03%. Тому зрозуміла розбіжність його наслідків з наведеними вище даними осередненого складу металу, в тому числі за Pb, Bi, Ni. Але причини розходження криються не лише в цьому. Більшою мірою вони визначаються нерівномірністю складу вивченії міді. Зональна своєрідність у складі і будові металу, документально встановлена рентгенофазовим аналізом, могла бути пов'язана з вихідною неоднорідністю самородка, використаного при виготовленні шила. Самородне походження його сировини в більш чіткій формі стверджується двома іншими рентгеноспектральними спостереженнями: наявністю вкраплень срібла і відсутністю закису міді.

Який формуючій обробці піддали самородок при виготовленні шила? З'ясувати це допоміг мікроструктурний аналіз на металографічному мікроскопі МІМ-7. Необхідний для аналізу шліф був одержаний додатковим поліруванням поздовжнього зрізу металевої серцевини шила. Поперемінне травлення шліфу в суміші перекису водню з аміаком і в солянокислому розчині хлорного заліза виявило волокнисту структуру, типову для інтенсивного холодного кування міді (рис. 1, 5—6). Характер волокнистої будови кристалів дав можливість зробити висновок, що ступінь обтискування металу під час кування становив щонайменше 80—90 %. На це вказували й високі показники його твердості — 106 кг / mm^2 .

Ретельне дослідження шліфу, навіть за максимального збільшення (у 800—1000 разів), не дозволило виявити ніяких видимих включень, зокрема й срібла. Це легко пояснюється можливостями металографічного мікроскопа, спроможного уловлювати лише домішки, розмір яких перевищує 0,5 мікрона. Величина вивчених утворень срібла становила всього 0,3 мікрона.

З технологічної точки зору, дуже важливий факт відсутності на шліфі включень закису міді, встановлений раніше й рентгенофазовим дослідженням. Як відомо, кисень у міді з'являється при будь-якому високотемпературному нагріві⁴⁰. Тому його відсутність виключає можливість і переплавки металу, з якого виготовлене шило, і його відпалювання. Отже, шило виготовили холодним куванням шматка самородної міді, форма якого суттєво відрізнялася від готового виробу і тому вимагала тривалої ковальської обробки.

Крайня мізерність геологічних знань про геохімічні і структурні особливості близькосхідної самородної міді не дозволяє остаточно розв'язати питання про походження самородка, з якого було виготовлене шило. Найбільш природно допустити, що самородок з Телль Магзалия пов'язаний з мідними виходами Анаракського рудного поля в центральному Ірані. Так, з Талмессі його зближує наявність відокремлених сегрегацій срібла, наявність дуже рідких у самородній міді домішок цинку. Навіть загальний набір забруднюючих домішок, виявлений спектрально, не виходить за межі осередненої характеристики самородків Талмессі, наведеної вище за даними Д. Беріана і Х. Хюгнера.

Аналіз прикраси з Алі-Кош встановив, що мідь центрального Ірану була добре відома племенам, які жили в VII тис. до н. е. в межах загроської зони⁴¹. На думку М. О. Бадера, не викликає сумніву наявність загроського компонента в культурі Телль Магзалия⁴². Тому немає підстав заперечувати можливість просування центрально-іранського металу

в північну Месопотамію шляхами, утворованими стійкою традицією історико-культурних контактів.

Тепер зупинимося на розгляді найдавніших мідних виробів Близького Сходу, виявлених у південній і південно-східній Анатолії. Вони, жаль, не завжди вивчені аналітично, але привертають увагу тим, що археологи пов'язують їх з першими дослідами людини в обробці самородної міді. Це металеві вироби з поселення Чатал-Гуюк у південній Анатолії. Найдавніші з них трапилися у дев'ятому будівельному горизонті пам'ятки, що датується за радіокарбоном межею VII і VI тис. до н. е. Це мідні прикраси-намистини і трубчасті пронизки, прикріплені до краю жіночого одягу⁴³.

Д. Меллаарт не публікував матеріали Чатал-Гуюка, а лише перерахував їх, називаючи «дрібничками». Між тим, ці «дрібнички» входять до безцінного фонду — зібрання найдавніших мідних виробів нашої планети. Д. Меллаарт вважає, що всі ці предмети виготовлені шляхом кування з самородної міді⁴⁴, та, жаль, це лише гіпотеза, цілком вірогідна, але не перевірена.

Австрійський археолог Р. Піттіоні вважає, що розкопки Чатал-Гуюка надали археологам не лише нові дані про найдавніше використання самородної міді, але і про найдавнішу металургійну виплавку металу⁴⁵. З групою спеціалістів він петрографічно вивчив шматки мідної руди, знайденої в шостому шарі Чатал-Гуюка, і виявив в одному з них спечені шлакові скучення. Як вважають дослідники, подібний шлак можна одержати лише під час навмисного плавлення міді з окислених рудних мінералів⁴⁶. Висновок цей передчасний і дуже прямолінійний. У будинку «Е» шостого шару, звідки походить цей «шлак», інші залишки мідноплавильного процесу не трапилися. Немає їх і в інших розкопаних спорудах Чатал-Гуюка. Знахідки руди (навіть ошлакованої) більш природно пов'язувати з частим використанням у давнину рудних мінералів (зокрема, малахіту і лазуриту) у вигляді фарби. При постійному використанні у побуті шматок такої фарби міг випадково потрапити до багаття або хатнього вогнища, де відбувалося його часткове оплавлення з утворенням спеченої ошлакованої маси. Свідченням цього є також повна відсутність у вивченому зразку типових для металургійного шлаку залізних силікатів⁴⁷.

Слідом за Чатал-Гуюком в Анатолії виявили цілу групу пам'яток докерамічного неоліту з раннім металом: в шарах VI тис. до н. е. в Хаджиларі (Західна Анатолія), Суберде (долина Коньї)⁴⁸. Цінні результати дали систематичні роботи американо-турецької експедиції на Чайеню-Тепесі, у верхів'ях Тигру, неподалік від міста Діарбекір. Уламки мідного шила і трьох мідних шпильок трапилися в найдавніших горизонтах пам'ятки (1—2) і надійно пов'язані з кінцем VIII — початком VII тис. до н. е.⁴⁹ Автори розкопок Р. Брэйдвуд і Г. Чамбел відзначають, посилаючись на авторитет спеціалістів, що шило і шпильки виготовлені з самородної міді. При цьому вони підkreślлють, що невідомо, яким способом ці вироби кувалися — холодним чи гарячим⁵⁰. На жаль, аналітичні дані, на які дослідники спираються в своїх висновках, ніде не наведені.

У з'язку зі знахідками з Чайеню-Тепесі не можна не згадати знову про Ергані Маден, яке знаходиться лише за 20 км від цього поселення. Можливо, звідси і одержували його мешканці необхідну сировину для своїх металевих виробів. Р. Піттіоні вважає навіть, що руди і самородки Ергані Маден досягали західної Анатолії: іхня геохімічна характеристика близька до вивчених спектрально зразків малахіту з Чатал-Гуюка⁵¹.

Отже, археологічні відкриття, зроблені протягом двох останніх десятиліть на Близькому Сході, продемонстрували невідому раніше стадію ковалської обробки самородної міді, що стоїть біля джерел найдавнішої металургії. Перші вироби з самородків у вигляді дрібних намистин, пронизок, шпильок, шил знайдено на поселеннях докерамічно-

го неоліту, датованих VIII—VII тис. до н. е. Мешканці цих поселень не знали кераміки, але вже зробили перші кроки на шляху оволодіння землеробством і скотарством. Культура їхня загалом пов'язана з кам'яним віком, але несподівано виявлено, що ці люди також уперше обробили самородний метал. Це відкриття змінило традиційний погляд на час становлення металургійних знань на Близькому Сході. Стало очевидним, що його слід відносити не до V тис. до н. е., як вважалося раніше після розкопок центральноіранського поселення Сіалк, а приблизно до VII тис. до н. е.

Зона, в межах якої відбувалося знайомство з самородним металом, окреслена згаданими вище знахідками. Вона охоплює значний район Близького Сходу від Анатолії і Східного Середземномор'я на заході до Іранського Хузистану на сході. Судячи з пам'яток, на яких знайдено мідні вироби, відкриття нового матеріалу, очевидно, сталося майже одночасно в різних віддалених один від одного центрах. Ці дані підтверджують думку про поліцентричне виникнення металургійних знань у досить широкій області, але в умовах постійних зв'язків і контактів між самостійними осередками. Механізм розвитку цих контактів був досить простий: вони ґрунтуються на передачі сировинного самородного металу з різних джерел, і насамперед з Ергані Маден і Талмессі. Самородна мідь, як і обсидіан, знаходилася у сфері активного торговельного обміну, який руйнував неолітичну замкненість первісних колективів Близького Сходу.

Наслідки аналітичних досліджень найдавніших знахідок близькосхідної зони переконують, що техніка формування самородного металу в VII тис. до н. е. включала лише прийоми його холодної ковалської обробки: вільне кування, плющення, вигинання, обрізання, свердління, обточування і, очевидно, полірування. Обточування і свердління були опановані людиною в процесі обробки каменю і лише пристосовані до міді. Вільне кування, близьке за характером нанесення удару до оббивання, передбачає вже знайомство з новими невідомими в камені пластичними властивостями міді. Сприйняття металу як принципово нового матеріалу, відмінного від каменю, особливо чітко виступає у застосуванні таких операцій, як плющення, вигинання й обрізування. Таким чином, самородок, освоєний людиною як різновид м'якого каменю, дуже швидко набуває в її свідомості специфічних властивостей, що виділяють його серед інших природних матеріалів. Тому слід вважати, що проблему походження металургії не можна відокремити від проблеми походження металу як матеріалу. Зародки металургійних знань формулюються задовго до відкриття плавлення і лиття та сягають своїм корінням до ковалського етапу обробки самородної міді.

Яким би складним і суперечливим не був процес розвитку найдавнішої металургії, яким би не був розтягнутим у часі і просторі, яким би не підлягав випадковостям, — він закономірний і обумовлений в природно-історичному і технічному плані. Саме тому слід чекати відкриття ще одного пласта в близькосхідному матеріалі, — пласта, пов'язаного з гарячим куванням і литтям самородного металу. Металографічно перевірені дані, що свідчили б про освоєння людиною цих прийомів слідом за холодною обробкою самородків, поки що відсутні. Але ця прогалина, безперечно, буде заповнена подальшим вивченням знахідок VII—VI тис. до н. е.

Факти, що є в нашому розпорядженні сьогодні, дозволяють стверджувати високий розквіт близькосхідної металургії у V тис. до н. е. В цей час вже відомі і високотемпературне плавлення міді в горнах з штучним дуттям, і лиття, і спеціальне зміцнення металу куванням⁵². Але навіть на рівні цих досягнень у V тис. до н. е. продовжують існувати вироби, одержані з самородків. Серед них шпилька з 1—4 шарів північного пагорба Сіалку, викована з самородка Талмессі⁵³, відлита на мистина з 12 шару Чагар-Базару⁵⁴. Таким чином, слід вважати, що самородна мідь залишається джерелом одержання металу на Близько-

му Сході навіть в епоху розквіту металургійної переробки рудної сировини. Дійсний масштаб її використання встановлять нові хімічні і металографічні дослідження.

Н. В. РЫНДИНА

Об использовании самородной меди в древнейшей металлургии Ближнего Востока

Резюме

В последнее время накоплен археологический и аналитический материал, достаточный для решения проблемы использования самородной меди в древности. Спектральный, химический и металлографический анализы древнейшего металла из ближневосточных рудников Эргани Маден близ турецкого города Диарбекир, Талмесси в центральном Иране и поселений докерамического неолита, датируемых VIII—VII тыс. до н. э., Тельль Рамад, Тельль Магзалия (анализы проведены автором), Чатал Гуюк, Чайеню Тепсси и др., позволяет заключить, что зона, в пределах которой человек познакомился с самородным металлом, охватывает значительный район Ближнего Востока от Анатолии и Восточного Средиземноморья на западе до Иранского Хузистана на востоке. Открытие нового материала, видимо, было совершено почти одновременно в разных территориально удаленных друг от друга центрах. Самородная медь, как и обсидиан, находилась в сфере активного торгового обмена, разрушавшего неолитическую замкнутость первобытных коллективов Ближнего Востока.

Первоначально самородок был освоен человеком как разновидность мягкого камня. Затем благодаря специфическим свойствам, он был выделен человеком среди прочих природных материалов. Техника формовки самородного металла в VII тыс. до н. э. включала приемы его холодной кузничной обработки: свободную ковку, плющение, изгиб, обрезку, сверление, обточку и, видимо, полировку. Лишь в V тыс. до н. э. становятся известны высокотемпературная плавка меди в горнах с искусственным дутьем, литье и специальное упрочнение металла ковкой.

¹ Childe G. Archaeological ages and technological stages. — J. Roy. Anthropol. Inst., 1944, 74, N 1/2, p. 10. Coghlan H. H. Notes on the prehistoric metallurgy of copper and Bronze in the Old World. — Occas. Pap. Technol., 1954, N 4, p. 12—13, 28—29; Coghlan H. H. A note upon Native copper; its occurrence and properties. — PPS, N. S., 1962, 28, p. 58; Pittioni R. Urzeitlicher Bergbau auf Kupfererz und Spurenanalyse. — Archaeol. Austr., 1957, Beih. 1, S. 10; Thompson F. C. The early metallurgy of copper and Bronze. A report to the ancient mining and metallurgy committee of the Royal Anthropological Institute. — Man, 1958, 58, N 1, p. 1; Forbes R. I. Studies in ancient technology. Leiden, 1964, vol. 8, p. 8, 24—25, 64; Wertime T. A. Man's first encounters with metallurgy. — Science, 1964, 146, N 3649, p. 1258, tabl. 1, 1260; Tylecote R. F. A history of metallurgy. — London, 1976, p. 1—5.

² Рындина Н. В. К проблеме классификационного чтения культур медно-бронзовой эпохи. — Вестн. Моск. ун-та. Сер. История, 1978, № 6, с. 76—77.

³ Coghlan H. H. Notes on the prehistoric metallurgy..., p. 37—38;

⁴ Минералы: Справочник. Т. 1. Самородные элементы. — М., 1960, с. 29; Tylecote R. F. Metallurgy in archaeology: (A prehistory of metallurgy in the British Isles). — London, 1962, p. 7; Tylecote R. F. A history of ..., p. 1—2, tabl. 1.

⁵ Вернадский В. И. Избр. соч. М., 1955, т. 2, с. 255.

⁶ Coghlan H. H. A note upon Native..., p. 59.

⁷ Wertime T. A. Op. cit., p. 1262—1264; Минеральные ресурсы зарубежных стран: Минеральные ресурсы Турции, вып. 12. — М., 1949, с. 40—51.

⁸ Thomson F. C. Op. cit., p. 1; Вернадский В. И. Указ. соч., с. 252.

⁹ Tylecote R. F. A history of ..., p. 2, tabl. 1.

¹⁰ Birgi S. E. Notes on the influence of the Ergani copper mine on the development of the metal industry in the ancient Near East. — Jhrb. Kleinasiat. Forschung, 1950, N 1, p. 339; Tylecote R. F. A history of ..., p. 9.

¹¹ Wertime T. A. Op. cit., p. 1262—1264.

¹² Минеральные ресурсы зарубежных стран. Минеральные ресурсы Ирана и Афганистана. М., 1949, вып. 15, с. 49—50.

¹³ Lamborg-Karlovsky C. C. Archaeology and metallurgical technology in prehistoric Afghanistan, India and Pakistan. — Amer. Anthropol., 1967, 69, N 2, p. 149.

¹⁴ Barian D., Hügler H. Copper deposits in Iran: Geological survey of Iran. — Reports, 1969, N 13, p. 40. Спектральний аналіз зразків самородної міді Талмессі в табл. 1 наведений за публікаціями С. Сміта і Т. Вертайма. Wertime T. A. Op. cit., p. 1260, tabl. 4; Smith C. S. Metallographic study of Early artifacts made from Native copper: (Actes XI Congr. Intern. d'hist. sci.). — Wroclaw etc., 1968, vol. 6, p. 240, tabl. 1.

¹⁵ Thompson F. C. Op. cit., p. 1; Минералы: Справочник.., с. 28.

¹⁶ Бетехтин А. Г., Титов А. Г. Медь. — В кн.: Минералы СССР. М., 1940, т. 1, с. 187—188.

- ¹⁷ *Liversidge A.* On the crystalline structure of some Silver and copper nuggets. — J. Proc. Roy. Soc. New South Wales, 1900, 34, p. 255—258; *Вернадский В. И.* Указ. соч., с. 258.
- ¹⁸ *Smith C. S.* Op. cit., p. 237.
- ¹⁹ *Tylecote R. F.* A history of ..., p. 1.
- ²⁰ *Thompson F. C.* Op cit., p. 1; *Bergse P.* The gilding process and the metallurgy of copper and lead among Pre-Columbian Indians. — Copenhagen, 1938, p. 14, 17; *Voce E.* Notes on some analyses of native copper and Ancient Artifacts. — Man, 1948, 48, p. 21.
- ²¹ *Smith C. S.* Op cit., p. 237.
- ²² *Tylecote R. F.* A history of ..., p. 1.
- ²³ *Smith C. S.* Op. cit., p. 239—240.
- ²⁴ *Hole F., Flannery K., Neely L. A.* Prehistory and human ecology of the Deh Luran Plain. — In: An early village sequence from Khuzistan, Iran. Ann. Arbor, 1969, p. 42, 399; *Smith C. S.* Analysis of the copper bead from Ali Kosh. — Ibid., p. 427, 428.
- ²⁵ *Smith C. S.* Metallographic study..., p. 237.
- ²⁶ *Smith C. S.* Op. cit., p. 238—239.
- ²⁷ *Coghlan H. H.* Notes on the prehistoric metallurgy..., p. 20.
- ²⁸ *Smith C. S.* Metallographic study..., p. 238.
- ²⁹ *France-Lanord A., Contenson H. de.* Une pendeloque en cuivre natif de Ramad. — Paleorient, 1973, 1, p. 107—115.
- ³⁰ *Contenson H. de.* Quatrième et cinquième campagnes à Tell Ramad 1967—1968; Rapport préliminaire. — Annu. Amer. School Orient. Res., 1969, N 19, p. 27.
- ³¹ *France-Lanord A., Contenson H. de* Op. cit., p. 111, 114, pl. VII.
- ³² *Ibid.*, p. 115.
- ³³ *Contenson H. de.* Op. cit., p. 29.
- ³⁴ *Мунчаев Р. М., Бадер Н. О.* Раннеземледельческое поселение в северной Месопотамии. — Вест. АН СССР, 1979, № 2, с. 108, 110.
- ³⁵ *Мунчаев Р. М., Бадер Н. О.* Вказ. праця, с. 112; *Бадер Н. О.* Телль Магзалия — раннеземледельческий памятник на севере Ирака. — СА, 1979, № 2, с. 130—131.
- ³⁶ Користуючись нагодою дякуємо М. О. Бадеру за можливість надати аналітичному вивченню цю унікальну знахідку.
- ³⁷ Аналіз проведений у ВІМС, аналітик Н. І. Чистякова.
- ³⁸ Аналіз проведений в лабораторії «Гипроцвітметоброботка», аналітик Л. Г. Ємельянов.
- ³⁹ Аналіз проведений в рентгеноспектральній лабораторії геологічного факультету МДУ Г. П. Кудрявцевою при активній участі і сприянні доцента кафедри мінералогії Л. К. Яхонтової.
- ⁴⁰ *Bergsøe P.* Op cit., p. 17; *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство..., с. 43.
- ⁴¹ *Smith C. S.* Op. cit., p. 239—240.
- ⁴² *Бадер Н. О.* Указ. соч., с. 130—131.
- ⁴³ *Mellaart J.* Catal Hüyük: A Neolithic town in Anatolia. — London, 1967, p. 22, 209, 212, 217—218.
- ⁴⁴ *Ibid.*
- ⁴⁵ *Neuninger H., Pittioni R., Siegl W.* Frühkeramikzeitliche Kupfergewinnung in Anatolien. — Archaeol. Austr., 1964, II. 35, S. 110.
- ⁴⁶ *Ibid.*, S. 98—110.
- ⁴⁷ *Tylecote R. F.* A history of ..., p. 2.
- ⁴⁸ *Mellaart J.* The Neolithic of the Near East. — London, 1975, p. 95—98, 54.
- ⁴⁹ *Cambel H., Braidwood R.* An early farming in Turkey: Readings from scientific american. — In: Avenues to antiquity. San Francisco, 1976, p. 131.
- ⁵⁰ *Cambel H., Braidwood R.* Op. cit., p. 131; *Braidwood R.* The early village in Southwestern Asia. — J. Near Eastern Stud. 1973, 32, N 1/2, p. 37; *Beginnings of village-farming communities in Southeastern Turkey*, 1972 / R. Braidwood, H. Cambel, B. Lawrence et al. — Proc. Nat. Acad. Sci. USA, 1974, 71, N 2, p. 570.
- ⁵¹ *Neuninger H., Pittioni R., Siegl W.* Op. cit., S. 109.
- ⁵² *Braidwood R., Burke J. E., Nachtrieb N. H.* Ancient Syrian coppers and Bronzes. — J. Chem. Educ., 1951, 28, N 2, p. 88—96.
- ⁵³ *Smith C. S.* Op. cit., p. 239—240.
- ⁵⁴ *Wertime T. A.* Op. cit., p. 27.

Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи

Однією із складних проблем при вивченні історії племен Південно-Східної Європи доби пізнього енеоліту та ранньої бронзи є питання взаємовідносин трипільсько-кукутенської спільноті з її північно-західними сусідами — культурами Центральної Європи.

У даній статті висвітлено зв'язки двох великих культурних спільнот — лійчастого посуду (далі КЛП) та кулястих амфор (ККА). Нові джерела дають можливість значно поглибити цю проблему.

Зупинимося насамперед на взаємовідносинах Трипілля-Кукутені з племенами культури лійчастого посуду. Населення південної групи останньої в першій половині III тис. до н. е. займало територію Східної Польщі та Західної України — частину Волинського Полісся та Прикарпаття.

Умови для освоєння цієї території були сприятливими: густа мережа річок, озер, багаті луки для пасовищ; неподалік знаходилися поклади солі, високоякісного кременю та каменю-пісковику. На сьогодні відомо 42 пам'ятки КЛП, розташованих у Львівській та Волинській областях. Переважно це поселення, часом укріплені валами та ровами. У селах Лудин, Шистів Володимир-Волинського району Волинської області знайдено скарби кремінних пластин. Крім того, відомо кілька поховань. Південно-Східна межа КЛП у Поліссі проходила по р. Турія, на Волині — по правих притоках Західного Бугу, а в Прикарпатті — по лівій притоці Дністра, р. Зубра¹.

За останнє десятиріччя значно уточнений і північно-західний кордон пізньотрипільських племен у цьому регіоні. Він проходив уздовж пра-вого берега р. Стир, по верхів'ю р. Золота Липа, а поблизу її гирла виходив на лівий берег р. Гнила Липа. У верхів'ї Західного Бугу проходив дещо південніше Львова, а на правому березі Дністра — між гирлами Бистриці та Ломницею. Найближче пам'ятки обох культур локалізуються у Львівській області. Так, поселення КЛП відомі поблизу верхів'їв Золотої та Гнилої Липи у селах Лагодів та Підгородище Перемишлянського району і в самому Львові. З пізньотрипільських поселень відкрито лише одне — в с. Підберезці Пустомитівського району². Але його знаходження поблизу Львова неподалік від Малих Грибовичів у плані розв'язання проблеми контактів вимагає проведення на ньому стаціонарних польових робіт.

Реальна контактна зона, певно, знаходилася в районі між верхів'ям Серету і Стрипи — лівих приток Дністра, густо заселених до середини течії трипільським населенням, та верхів'ям Західного Бугу. Відстань між ними тут була найкоротшою. Транзитний шлях міг проходити також по Золотій та Гнилій Липі.

Питанню висвітлення тісних зв'язків між населенням двох культур присвячено ряд праць радянських і польських дослідників. Висловлені точки зору польськими вченими³ критично розглянув Ю. М. Захарук⁴. Висновки їх базувалися переважно на трипільських імпортних матеріалах з Грудека Надбужного та Зимного. Імпорти КЛП обмежувалися лише територією Східної Волині — поселенням у Новій Чорторії⁵. Західна Волинь і Прикарпаття тривалий час були неінформативними. За два останні десятиріччя дослідженнями на багатьох поселеннях Волині та Західного Поділля (рис. 1), особливо трипільських, здобули нові різноманітні матеріали. Найчастіше це імпортна кераміка, серед якої переважають розписні посудини: сферичні чаши, посудини кулеподібних форм, покришки, іноді молочні глечики. Зрідка трапляються наслідування їм або антропоморфні пластици. Трап-

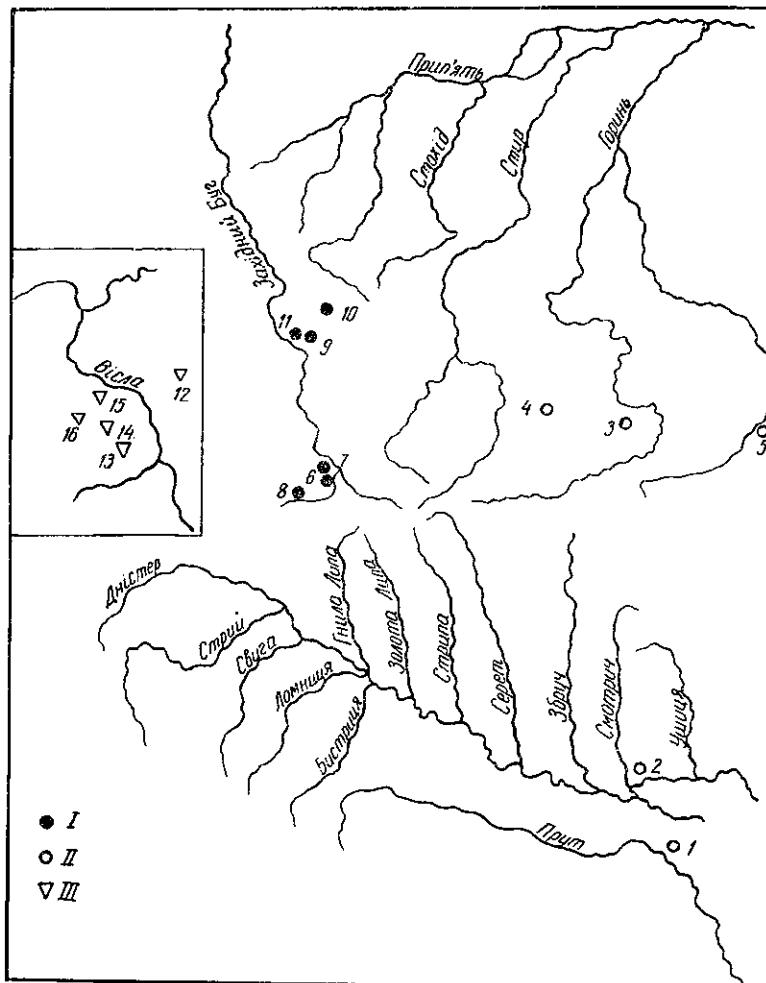

Рис. 1. Карта пам'яток Трипілля-Кукутені і КЛП з імпортами:

I — поселення культури лійчастого посуду; II — поселення Трипілля-Кукутені; III — поселення культури лійчастого посуду на території ПНР з трипільсько-кукутенськими впливами та імпортами:
 1 — Бринзени-Циганка; 2 — Жванець (уроч. Щовб); 3 — Хорів (уроч. Підлужжя); 4 — Костянці (уроч. Лиственщина); 5 — Нова Чорторія; 6 — Вінники; 7 — Малі Грибовичі; 8 — Тадані; 9 — Зимнє; 10 — Лежниця; 11 — Старий Добротвір; 12 — Грузек Надбужний; 13 — Камінь Лукавсько; 14 — Закшев; 15 — Леловіце; 16 — Броночище.

ляються вироби з пісковику та рогу. Трипільсько-кукутенськими впливами пояснюють подібність наземних жител, глиняних пряслиць для веретен⁶.

Проаналізуємо спочатку імпорти КЛП, що складаються з кремінних та керамічних виробів.

У селах Лозі, Голішів виявлено глиняні сокирки, а в селах Костянці (урочище Лиственщина), Хорів (урочище Підлужжя) — кераміка. Ці матеріали не виходять за межі пограниччя або близької до неї території і лише підтверджують висловлену думку про епізодичні зв'язки в контактній зоні. Разом з тим імпорти КЛП відомі і на корінній території Трипілля-Кукутені. Знахідки походять з двох хронологічно близьких поселень єдиної локальної групи: Жванця (урочище Щовб) на Середньому Дністрі та Бринзени-Циганки на лівому березі Прута.

На поселенні Бринзени-Циганки знайдено кремінні знаряддя, привезені з території КЛП, імпортна кераміка та посуд, виготовлений на місці за її зразками. Помітне запозичення прийомів ліплення ручок колінчастої форми. Більшість знахідок з поселення пов'язана з культурним шаром житла № 20. Звідси походить типова для КЛП присадкувата посудина з округлими плічками і високою майже цилінд-

ричною шийкою. На максимальному діаметрі тулуба є чотири широких колінчастих вушка з горизонтальними отворами. По краю вінець нанесено штамповий видовжено-прямокутний орнамент. Поверхня посудини світло-коричнева, плямувата, вкрита лощінням (рис. 2, 1). Виявлено шийку від подібної посудини з такою самою орнаментацією, уламки стінок з колінчастими ручками та миски і уламки місцевого посуду, виготовленого за привозними зразками⁷.

Залігання в одному шарі матеріалів обох культур задокументовано й розкопками автора на поселенні Жванець-Шовб. Тут, у житлах № 1 та 2 трапилося сім уламків кераміки і одна посудина КЛП. Посуд виготовлено з глини з домішкою дрібного піску. Поверхня сірого або сірувато-коричневого кольору, іноді плямувата, добре за-гладжена, а зовні вкрита лощінням, із форм знайдено плоскодонні

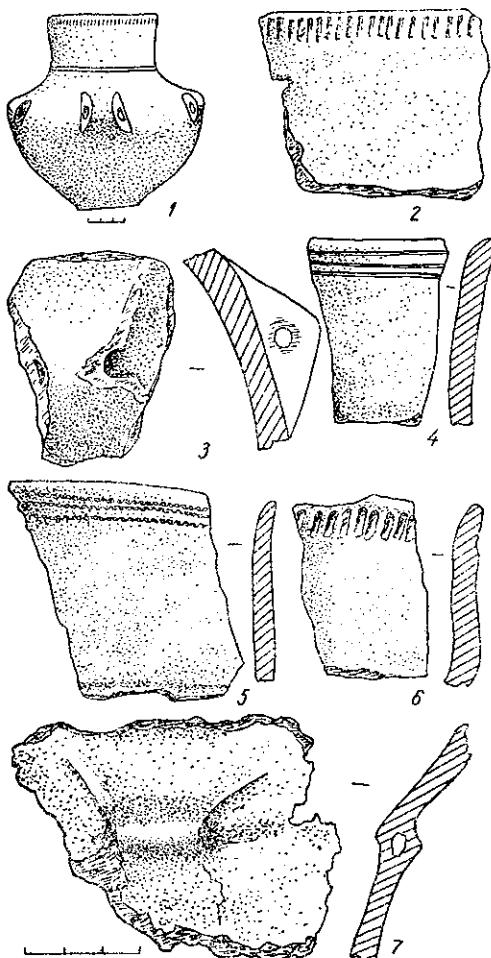

Рис. 2. Імпорти культури лійчастого посуду в поселеннях Трипілля-Кукутені:

1 — Бринзени-Циганка; 2—7 — Жванець-Шовб.

ні Львівської області, та найвіддаленіша, в Польщі. Серед трипільських імпортів переважає розписний посуд. Лише в Камені Лукавсько виявлено кухонну кераміку, виготовлену із маси з домішкою подріблених черепашок, поверхня якої вкрита коричневим ангобом⁸.

У Зимнє, Лежниці та в ряді інших пунктів є вироби (шліфовані плитки), виготовлені з брунатно-сірого пісковику, розміщеного в басейні Серету і на околицях м. Дубно, тобто на трипільській території. В одному випадку, в Грудеку Надбужному, знайдено бойову сокиру

присадкуваті горщики з дуже завуженою нижньою частиною, округлими плічками і високими лійчастими вінцями широкого горла. На двох уламках були гостроколінчасті вушка та горизонтальні отвори (збереглося по одному від чотирьох) розміщені під вінцями (рис. 2, 3, 7). На плічках трьох посудин без вушок, як і на цілому, — наліпний орнамент у вигляді букв «М» і «Л» (рис. 3, 1, 2). Біля краю вінців горщиків нанесено дрібний шнурковий орнамент із трьох оточуючих паралельних ліній, а також горизонтальний ряд штампу видовжено-прямокутної форми (рис. 2, 2, 4—6). Є також півсферична чаша, прикрашена оточуючими рядами відбитків тонкого шнуря. Реставрована посудина з високими лійчастими вінцями (рис. 4).

Найближчими аналогами імпортним посудинам з рельєфними наліпами з Жванця є кераміка із західно-волинських поселень поблизу сіл Зимне, Лежниця та Грудек Надбужний.

Трипільські імпорти на поселеннях КЛП знайдено на ряді пам'яток. Значно розширилася і зона розповсюдження самих імпортів. Намітилася найближча до Трипілля-Кукутені лінія контактів, яка проходила в с. Тадані в Кам'янсько-Бузькому районі

з рогу, яку зіставляють зі знахідками з Бринзен-Циганки⁹. Із західноукраїнських поселень КЛП походять переважно уламки розписної кераміки (Лежниця, Старий Добротвір) або наслідування її (Зимне, Тадані та ін.).

Всі ці матеріали, крім невеликої кількості уламків із Зимно (рис. 5), ще не опубліковані.

Серед них привертають увагу знахідки з поселення Тадані (урочище Замок). Це один уламок посудини і ціла півсферична чаша, розписані коричневою фарбою, уламок чащі з навскісно зрізаними вінцями, уламки жіночих фігурок, виготовлених з місцевої глини за трипільськими зразками¹⁰.

Значно розширені територія поширення імпортів і в працях польських археологів. Зараз вона сягає басейну Верхньої Вісли. Так, на ряді згадуваних поселень КЛП, локалізованих на сході ПНР, представлено безсумнівні докази існування взаємовідносин з Трипіллям. Усі наявні матеріали підсумовані в монографії А. Коско¹¹, простежено й шляхи руху трипільських общин і населення КЛП.

У розвитку взаємовідносин трипільських племен з общинами КЛП польський дослідник відділяє три кола. Перше з них — верхньобужанське — зосереджене між Львовом і Грубешовим на території стику двох культур. У результаті трансформації трипільських елементів тут з'явилася особлива субстанція КЛП. Друге коло — верхньовіслянське. Інфільтрація трипільських елементів у ньому пов'язана, на думку А. Коско, з просуванням общин КЛП з контактної зони в басейн Верхньої Вісли. Дані Заваржа і Броночице, відзначає автор, свідчать про безпосередні взаємодії.

Третє коло — матевське. Надбуджанського населення з віслянським. Третє коло — матевське. Адаптація трипільських елементів у ньому базується на безпосередніх контактах матевської культурної групи, розташованої на відстані близько 500 км від північно-західного кордону Трипілля-Кукутені, з прийшлими групами та опосередненими з населенням КЛП, яке асимілювало прийшли общини. А. Коско вважає, що інфільтрація трипільського населення та елементи його культури в зону центрально-європейської низини КЛП відбувалося з трипільської території Горині, Случі й Тетерева, з чим можна погодитися лише деякою мірою. Останні дослідження показали, що у взаємозв'язки вступало трипільське населення більш близьких територій — Західної Волині, локалізоване в басейні Стиру та Горині, а також верхів'їв Середнього та Верхнього Дністра. Тетерів був дале-

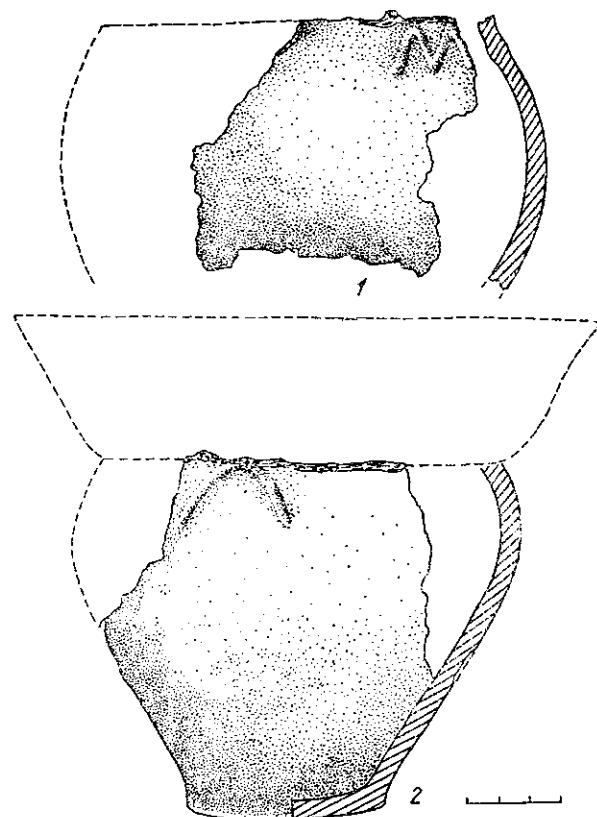

Рис. 3. Імпортні посудини культури лійчастого посуду з поселення Жванець-Щовб (1, 2).

надбуджанського населення з віслянським. Адаптація трипільських елементів у ньому базується на безпосередніх контактах матевської культурної групи, розташованої на відстані близько 500 км від північно-західного кордону Трипілля-Кукутені, з прийшлими групами та опосередненими з населенням КЛП, яке асимілювало прийшли общини. А. Коско вважає, що інфільтрація трипільського населення та елементи його культури в зону центрально-європейської низини КЛП відбувалося з трипільської території Горині, Случі й Тетерева, з чим можна погодитися лише деякою мірою. Останні дослідження показали, що у взаємозв'язки вступало трипільське населення більш близьких територій — Західної Волині, локалізоване в басейні Стиру та Горині, а також верхів'їв Середнього та Верхнього Дністра. Тетерів був дале-

кою периферією пам'яток городсько-касперівської групи. Аналоги їм є й на території Західної Волині. Власне, до ранніх пам'яток належить поселення Лози на Горині.

Свідченням контактів є і поховання з трупоспаленням у Зимнє. Корені його, на думку деяких дослідників, ведуть в Середнє Подніпров'я, в могильники софіївської локальної групи з характерним для неї обрядом трупоспалення¹³. Разом з тим обряд кремації був відомий і общинам городсько-касперівської групи, саме тим, що населяли територію Середнього Дністра. Тут, у с. Цвіклівці досліджено ритуальне поховання з обрядом трупоспалення. Тому висновок про середньо-дніпровський шлях впливу в свій час було взято під сумнів¹⁴. Дані про зв'язки з общинами софіївської локальної групи поки що відсутні. Але в Середньому Подніпров'ї є інші важливі джерела, на які треба звернути увагу. Це могильник в с. Чапаївка, розташований на території поселення початку III тис. до н. е. (за радіокарбонним методом воно датується 2920 ± 100 років до н. е.). Розкопано 31 поховання з витягнутим положенням кістяків на спині, орієнтованих головою на захід і пофарбованіх вохрою. За винятком шести, поховання безінвентарні. Інвентарні супроводжуються поодинокими трипільськими посудинами, а в одному випадку і глиняною жіночою фігуркою, аналогічною знайденим на поселен-

Рис. 4. Посудина культури лійчастого посуду з поселення Жванець-Шовб (1, 2).

ні. В. О. Круц пояснює цей нехарактерний для обряд результатом етнічних контактів з племенами дніпро-донецької культури¹⁵. Але відомо, що, в цілому, обряд витягнутого трупопокладення на спині з орієнтацією голови на захід або лівнічний захід типовий і для КЛП. На території Північно-Східної Польщі є кілька невеликих могильників у Колонії Стшелльце, Лесе, Стоцкім, Колонії Хрушув¹⁶. На території УРСР могильники КЛП не відомі, але існують поодиноке поховання з амфоркою з Дружелюбівки та окремі поховання на деяких поселеннях, зокрема в Зимнє. Спільні риси між могильником з Чапаївки і могильниками, або окремими похованнями КЛП простежуються втопографії, положенні й орієнтації скелетів, малочисленності, або відсутності інвентаря. Поховання в Чапаївці мають свої особливості — у деяких скелетів під черепом і грудною кліткою є підсипка вохрою.

Інше трактування могильника з Чапаївки викликане ще і типологічною подібністю широкогорлої посудини з вузькою нижньою частиною, прикрашеною по краю вінецем відбитками прямокутного штампу з посудом КЛП¹⁷. Як би в майбутньому не було розв'язане це питання, не варто обміннати можливість впливу поховально-го обряду племен КЛП на обряд пізньотрипільського населення Середнього Дніпра. Цікаво відзначити, що

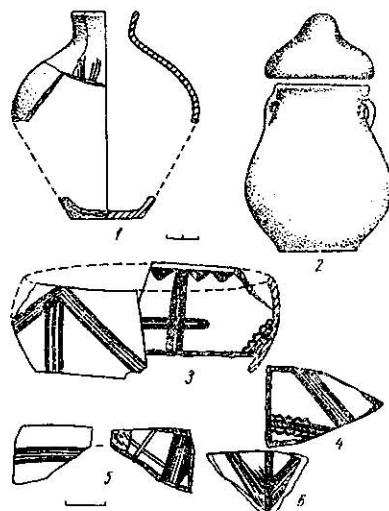

Рис. 5. Імпорти культури Трипілля-Кукутені в поселення культури лійчастого посуду в с. Зимнє (1—6).

на поселенні Гришівка знайдено уламок посудини ККА з пізньотрипільською мискою конічної форми¹⁸.

Повернемося до імпортів з пам'яток жванецького локального варіанту — з Бринзен-Циганки та Жванця-Шовб. Ці поселення вносять суттєві корективи у розв'язання питання взаємовідносин між двома великими етнокультурними спільнотами. Вони є безсумнівним доказом, що взаємозв'язки з трипільським населенням відбувалися не лише в контактній зоні і не лише на заключній фазі розвитку, як вважали раніше. У сферу взаємовідносин втягувалися і трипільсько-кукутенські общини, віддалені від південної групи КЛП. В їх числі й ті, які населяли Північну Молдавію на лівобережному Попрутті.

Ці матеріали підтверджують раніше висловлену автором статті думку, що зв'язки відбувалися з пізньотрипільським населенням на різних фазах його розвитку, а саме: з мешканцями Вихватинців, Солончен II і навіть Жванця. Відносини з останнім мали важливе значення для уточнення питання синхронізації пам'яток обох культур¹⁹. Пізніше до цього самого висновку прийшов і В. Г. Збенович. Раніше вважали, що розписний посуд із Зимне, Грудека Надбужного пов'язаний не лише з Вихватинцями, а й з поселеннями Східної Волині — Трояновим та Сандраками²⁰, з чим не можна погодитися. По-перше, тому, що розписна кераміка для східноволинських пам'яток не є характерною. По-друге, пізньотрипільські племена Східної Волині мало контактували. Який же характер взаємозв'язків — економічний, культурний чи етнічний? Дослідники не виключають і шлюбні відносини. Вказувалося, що зв'язки між носіями цих культур були мирними і добросусідськими²¹.

Пам'ятки південно-східної групи КЛП на території України найбільш пізні. Абсолютна хронологія їх визначається кількома радіокарбонними датами для поселень Східної Польщі (ці дати близькі між собою) — серединою III тис. до н. е. Періодизація поселень Західної України ще не розроблена, хоч суттєве значення в цьому плані належить трипільсько-кукутенським імпортам, серед яких наявні ранні й більш пізні комплекси. Виходячи з них, до ранньої групи можна віднести поселення з с. Тадані, де, крім антропоморфної пластики, знайдається трипільська чаша²², за мотивами розпису давніша, ніж імпорти із Зимне. Але питання хронології й синхронізації можна розв'язати лише після публікації нових матеріалів. Привертають увагу кубки з крилоподібними ручками з с. Костянець, прикрашені орнаментом, типовим для культури кулястих амфор, а також імпорти з поселень, віддалених від контактної зони поблизу сіл Жванець-Шовб та Бринзени-Циганка. Якщо вивчення контактів Трипілля-Кукутені з КЛП вже має деяку історію, то з ККА вона лише піднімається, а взагалі, як правило, її обминають. Деякі дослідники припускають можливість короткоспівіснування пізнього Трипілля Лісостепу з ККА²³. Висловлена також думка про відсутність яких-небудь спільних рис в їх матеріальній культурі²⁴.

При переході до розгляду цієї проблеми звернемося до археологічної карти і коротко охарактеризуємо основні ознаки ККА. Їх пам'ятки на території Прикарпаття, Поділля і Волині, за Г. Віслянським, складають східну групу, яку І. К. Свєшніков розділив на два локальні варіанти: подільський і волинський²⁵. Вони різняться за типами поховань споруд, обрядом поховань та інвентарем, особливо керамічним. Г. Віслянський пам'ятки Волині поділив на східно- та західно-волинські. Слід зазначити, що в східній групі на відміну від інших, трапилося кілька трупопокладень та трупоспалень. Крім того, в орнаментальних мотивах кераміки трапляється шнур.

Територіально подільський і волинський варіанти розмежувати важко. Так, у волинському варіанті, у верхів'ях Західного Бугу, Ікви та Горині виявлено поховання, характерні для подільського варіанта. У подільському простежено змішаний тип пам'яток.

Значним досягненням у вивченні ККА є відкриття радянськими дослідниками поселень і розкопки на одному з них в с. Межиріччя²⁶, що докорінно змінюють уявлення про культуру.

Між Трипіллям-Кукутені й ККА не було нейтральної зони. Пам'ятки останньої перекривали територію пізньотрипільських племен.

У питанні про час появи в Східній Європі племен ККА і їх взаємовідносин з населенням інших культур ще багато неясного. Можна констатувати, що розселення відбулося не після того, як з історичної арени зійшли племена Трипілля-Кукутені, а ще в той час, коли вони населяли Прикарпаття, Поділля і Волинь. Цьому не суперечить і запропонована в останні роки хронологія пам'яток східної групи ККА — середина — друга половина III тис. до н. е.²⁷ Для середньої групи цієї культури, локалізованої на території Польщі, одержано кілька радіокарбонних дат: для Зарембове, де знайдено імпорти КЛП — 2674 ± 40 р. до н. е., поховання в Клементовіце — 2225 ± 30 рр. до н. е., чотири дати для поселення в Ніедзведзь часу від 2765 ± 100 до 2500 — 190 рр. до н. е. Стратиграфія деяких пам'яток, зафіксованих у ПНР, свідчить про часткову синхронність ККА і КЛП²⁸, але є дані про більш пізній вік ККА.

Важливі матеріали, що вказують на синхронність культур та взаємозв'язки, здобуто розкопками і на території Західної України. Так, у шарі поселення КЛП в Зимнє знайдено керамічні імпорти ККА²⁹.

Цікаві дані одержано за останні роки і розкопками пізньотрипільських поселень городсько-касперівського локального варіанта. У с. Малі Дорогостаї (урочище Гайок) виявлено уламки пізньотрипільського посуду, орнаментованого елементами, типовими для ККА³⁰. У шарі поселення в с. Ярославичах трапилися уламки кераміки КЛП, ККА й лендельської культури³¹.

Ці джерела поки що не опубліковані, тому про ступінь впливу ККА на Трипілля-Кукутені або навпаки залишається тільки гадати. Обмежимося тому матеріалами двох пізньотрипільських пам'яток — Товтри (урочище Брамка) на Буковині і Велика Слобідка (урочище Хрестате) (західний схил) на Поділлі, що відносяться до городсько-касперівського локального варіанта. В обох поселеннях є посуд, виготовлений з пізньотрипільської глиняної маси з домішкою подрібнених черепашок, але прикрашений короткими вертикальними нарізами — одним з елементів орнаменту кераміки ККА (рис. 6, 1—5). Не здвою пригадати, що в с. Велика Слобідка в піщаному кар'єрі, було відкрито поховання ККА. Не виключено, що поблизу знаходилося і поселення.

Привертає увагу відсутність мотиву риб'ячої луски в жодному з відомих трипільських пунктів в орнаментації кераміки — однієї з локальних ознак подільського варіанта ККА. Разом з тим саме в східній групі волинського варіанта, на відміну від інших груп, у похованальному обряді й орнаментації кераміки відображені чужі іноземні елементи. Вони простежуються у похованнях під курганними насипами, в кремації, у шнуровій орнаментації посуду. Деякі дослідники пояснюють їх сусідством ямної та трипільської культур³². Можливо, що ці особливості з'явилися під впливом трипільсько-кукутенських общин городсько-касперівської локальної групи. Ці міркування, звичайно, носять попередній характер до здобуття більшої кількості джерел та введення в науковий обіг вже існуючих.

Взаємозв'язки Трипілля-Кукутені з лендельською культурою, що відбувалися протягом багатьох віків, — особлива тема. У пізньо-трипільський час на зазначеній території вони простежуються в спільніх рисах кераміки, в наявності двоконусних посудин з рогоподібними ручками (Лози та інші пункти), «молочних кринках» з двома вушками біля вінець. Нові дані про характер зв'язків трипільсько-кукутенських общин з носіями КЛП і ККА мають принципово важливе значення. Вони значно змінюють існуючу думку про хронологічне співвідношення пам'яток цих культур, території їх контактів та хронологію.

Аналіз нових джерел дає можливість зробити такі висновки.

1. Спростовується існуюча думка про обмеження безпосередніх зв'язків Трипілля-Кукутені з носіями КЛП лише в прикордонній контактній зоні. Територія їх контактів проходила значно південніше, у верхній течії Середнього Дністра.

2. Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з КЛП протягом усього часу були стабільними й обмежувалися племенами переважно двох генетично пов'язаних пізніх локальних варіантів, — жванецького і городсько-касперівського.

3. У взаємозв'язках Трипілля-Кукутені та КЛП намічаються дві хронологічні фази: рання та пізня. На ранній fazі контакти відбувалися з общинами жванецького локального варіанта, охоплювали Верхній та Середній Дністер (Жванець-Шовб), досягали Лівобережжя Прута (Бринзени-Циганка). Дані про зв'язки на цій fazі з населенням Східної Волині поки що відсутні. На пізній fazі орієнтації контакти обмежувалися Західною Волинню та, можливо, не тільки Верхнім Дністром.

4. Центральний шлях контактів у трипільсько-кукутенському регіоні проходив по Дністру. Східна Волинь включалася лише епізодично, залишаючись далекою периферійною зоною. Трипільсько-кукутенські імпорти та впливи в регіоні КЛП зосереджені в басейні Західного Бугу та у верхів'ях Вісли.

5. Нові джерела вносять суттєві зміни в існуючі уявлення і про хронологічне співвідношення Трипілля-Кукутені й ККА, а також про можливість і ступінь контактів між ними.

На сьогодні можна стверджувати, що племена ККА не були короткосрочним явищем у Східній Європі й не пройшли по її території короткою хвилею. Недостатня кількість відомих поселень цієї культури пояснюється насамперед відсутністю їх ціленаправлених пошуків. Роз-

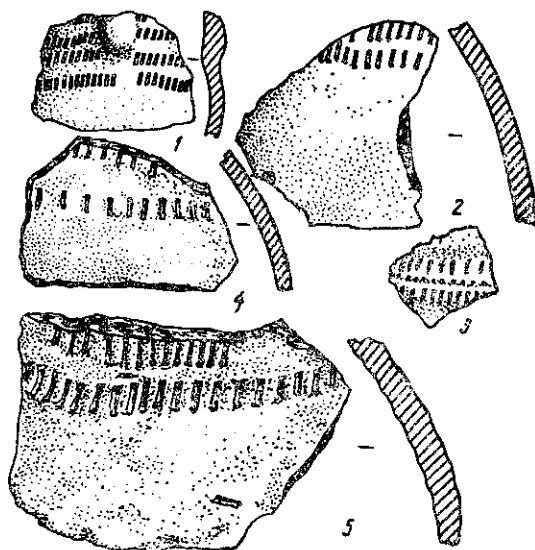

Рис. 6. Елементи орнаменту культури кулястих амфор на пізньотрипільському посуді:

1 — Товтри, урочище Брамка; 2 — Костешти IV; 3—5 — Велика Слобідка, урочище Хрешчате II (західний схил).

Схема синхронізації Трипілля-Кукутені з КЛП

Етап	Трипілля-Кукутені				КЛП
	Прикарпаття	Західне Поділля	Західна Волинь	Східна Волинь	
С II	Товтри Костешти IX	Велика Слобідка, урочище Хрешчате II	Малі Доростаї Хорів	Нова Чортогория	Бронечиче IV Тадані
С I — С II 2700	Бринзени- Циганка	Жванець- Шовб			Зимне

селення общин ККА в Прикарпатті, Західну і Східну Волинь, можливо, відбулося ще до середини III тис. до н. е. Тобто в той час, коли ця територія була зайнята трипільськими племенами софіївського і жванецького локальних варіантів. Правда, даних для такого припущення обмаль — знахідки з Гришівки, Зимне. Інші матеріали вказують на більш пізній час та контакти з носіями городсько-касперівського локального варіанта, власне, його касперівської групи, зосередженої на Західній Волині, Поділлі й Буковині. Внесення ясності в цю проблему, як і в питання взаємовідносин Трипілля-Кукутені з населенням КЛП, важливе для розуміння складного історичного процесу розвитку в епоху енеоліту — ранньої бронзи на території Східної Європи.

Синхронізацію Трипілля-Кукутені з культурами Центральної Європи відображає таблиця.

Т. Г. МОВША

Взаимосвязи Триполья-Кукутені с синхронными культурами Центральной Европы

Резюме

В статье на новых материалах, полученных в последние годы, прежде всего из поселений трипольско-кукутенской общности (Жванец-Щовб, Брынзены-Цыганка, Великая Слободка, урочище Хрещате II), рассматривается важная проблема взаимоотношений Триполья-Кукутені с носителями двух крупных общин Центральной Европы — культура воронковидных кубков (КВК) и культура шаровидных амфор (КША), а также хронологическое соотношение их памятников.

На основании анализа источников советских и польских исследователей автор приходит к следующим принципиально важным выводам.

1. Оправдывается существующее мнение о непосредственных связях Триполья-Кукутені с носителями КВК только в пограничной контактной зоне. В действительности они охватывали и более южные районы корсуньской трипольско-кукутенской территории и юго-восточной части КВК в бассейне Верхней Вислы.

2. Взаимоотношения КВК и Триполья-Кукутені на протяжении всего времени были стабильны и ограничивались лесостепными племенами двух генетически связанных позднетрипольских локальных вариантов — жванецкого и городско-касперовского.

3. Во взаимосвязях намечаются две хронологические фазы продолжительностью около 200 лет каждая. Ранняя фаза отражает взаимосвязь КВК с общинами жванецкого локального варианта переходного этапа от СІ к СІІ. Они охватывали Верхний Днестр, северную часть Среднего Дисстра (Жванец-Щовб), распространялись и юго-западней, достигая Левобережья Среднего Прута (Брынзены-Цыганка). Данные о связях с населением Волыни в это время пока не зафиксированы. Последняя фаза взаимоотношений связана с общинами касперовской группы городско-касперовского локального этапа СІІ. Ориентации, видимо, ограничивались Западной Волынью, Верхним Поднестровьем, а на территории Польши бассейном Верхней Вислы.

4. Центральный путь в трипольско-кукутенском регионе проходил по Днестру. Восточная Волынь была далекой периферийной зоной.

5. Новые источники вносят корректировки в существующие представления о хронологическом соотношении Триполья-Кукутені и КША, а также возможность и степень контактов между ними. Они свидетельствуют о связях носителей КША с племенами памятников касперовской группы городско-касперовского локального варианта (Великая Слободка, урочище Хрещате II), Малые Дорогостан (урочище Гайок), Товтры (урочище Брамка), что нашло отражение в трансформации элементов орнамента керамики КША в Триполье-Кукутені.

¹ Пелешинин М. А. Племена культуры лійчастого посуду. — В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., 1974, с. 128—129.

² Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. — К., 1981, с. 246.

³ Jażdżewski K. Uwagi ogólne o osadzie neolitycznej w Gródku Nadbużnym w powiecie hrubieszowskim (stanowisko 1 c). — AP, 1958, 2, z. 2, 279—285; Kowalczyk J. Osada kultury pucharów lejkowatych w miejscowości Cródek Nadbużny, powiat Hrubieszów w świetle badań 1954 r. — WA, 1956, 22, s. 23—48; Poklewski S. Osada kultury pucharów lejkowatych w Cródku Nadbużnym powiat Hrubieszów (stanowisko 1 c). — AP, 1958, 2, 2, s. 267—328.

⁴ Захарук Ю. М. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою. — МДАВП, 1959, с. 60—63.

⁵ Захарук Ю. М. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі. — АП, 1956, 6, с. 130—133.

⁶ Kowalczyk J. Badania osady kultury pucharów lejkowatych w mieście Gródek Nadbużnym, pow. Hrubieszów, w 1955. — WA, 1957, 24, s. 48.

- ⁷ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981, с. 176—177.
- ⁸ Kempisty E. Odkrycie ceramiki culturej trypolskiej na zachód od Wisły. — WA, 1968, 33, s. 377.
- ⁹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии, с. 176, 177, рис. 108, б, 9.
- ¹⁰ Пелещшин Н. А. Раскопки у с. Тадани на Буге. — АО 1977 г. М., 1979, с. 384.
- ¹¹ Kosko A. Udział Południowo-Wschodnio-Europejskich wzorców kulturowych w Rozwoju niżowych społeczeństw kultury Pucharów lejkowatych. — Poznań, 1981.
- ¹² Kosko A. Udział Południowo-Wschodnio-Europejskich wzorców kulturowych w Rozwoju niżowych społeczeństw kultury Pucharów lejkowatych, s. 152, rys. 31.
- ¹³ Захарук Ю. М. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою, с. 62—63.
- ¹⁴ Мовша Т. Г. О северной локальной группе позднетрипольских памятников. — СА, 1971, № 1, с. 47—48.
- ¹⁵ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — Киев, 1977, с. 71—76.
- ¹⁶ Gürba S. Stanowisko kultury czasz lejkowatych w miejscowości Kolonia Strzelce, powiat Puławy. — Spraw. archeol. 1954, 5, s. 259—267.
- ¹⁷ Круц В. О. Пам'ятки лукашівського типу. — В кн. Археологія УРСР. К., 1971, т. 1, с. 199, рис. 52—54.
- ¹⁸ Березанская С. С. Неолитическая стоянка у хутора Гришевка на Средней Десне. — СА, 1975, № 2, с. 157—158, рис. 10, I.
- ¹⁹ Мовша Т. Г. О северной локальной группе позднетрипольских памятников, с. 18.
- ²⁰ Збенович В. Г. Позднее Триполье и его связи с культурами Прикарпатья и Малопольши. — Acta Archaeol. Carpathica, 1976, т. 16, с. 45, 48.
- ²¹ Захарук Ю. М. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою, с. 70.
- ²² Пелещшин Н. А. Раскопки у с. Тадани на Буге, с. 370; Пелещшин Н. А. Исследования в Западном Побужье. — АО 1981 г. М., 1982, с. 305.
- ²³ Збенович В. Г. Позднее Триполье и его связи с культурами Прикарпатья и Малопольши, с. 45, 48; Березанская С. С., Плясецкий В. К. Первое поселение культуры кулястых амфор на Украине. — Археология, 1979, вып. 30, с. 75—82.
- ²⁴ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья, с. 158.
- ²⁵ Wiślański G. Kultura amfor kulistych w Polsce. Równocześnie-zachodniej. — Wrocław etc., 1966; Свешников И. К. Культура кулястых амфор. — В кн.: Археология УРСР. К., 1971, т. 1, с. 241; Свешников И. К. Культура шаровидных амфор. — САИ, 1983, вып. В-1-27, с. 18—19.
- ²⁶ Березанская С. С., Плясецкий В. К. Первое поселение культуры кулястых амфор на Украине, с. 75—82; Свешников И. К. Культура шаровидных амфор, с. 10—12.
- ²⁷ Свешников И. К. Культура шаровидных амфор, с. 19.
- ²⁸ Bakker J. A., Vogel J. C. TRB and of ber C-14 dates from Poland. — Helinium. Wetteren, 1969, 9, р. 1—10.
- ²⁹ Пелещшин М. А. Племена культуры лійчесного посуду, с. 129.
- ³⁰ Конопля В. М. Исследование поселений у сел Ярославичи и Малые Дорогостаи. — АО 1979 г. М., 1980, с. 286; Свешников И. К. Культура шаровидных амфор, с. 22, 23.
- ³¹ Конопля В. М., Никольченко Ю. М. Работы Ровенского отряда. — АО 1978 г. М., 1979, с. 343—344.
- ³² Березанская С. С., Плясецкий В. К. Первое поселение культуры кулястых амфор на Украине, с. 82.

О. В. ЦВЕК

Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільноті

Проблема формування східного ареалу культурної спільноті Кукутені-Трипілля та визначення його специфіки досить давно привертає увагу дослідників¹, але здебільшого вона розглядається у тезисному плані, без наведення системи обґрутованих доказів.

В ареалі цієї спільноті виділено два великих регіони — західний східний. Перший (Молдова та басейн Дністра) займали кукутенські племена, другий (басейни Південного Бугу, Дніпра та їх межиріччя) —

трипільські. В цих регіонах виникає специфічне домобудівництво та культова обрядність, а також керамічне виробництво — на заході — розписна кераміка, на сході — кераміка з поглибленою спіральною орнаментацією.

Вивчення пам'яток розвиненого етапу трипільської культури в басейні Південного Бугу та в Буго-Дністровському межиріччі дає можливість вважати, що східний ареал поєднує етнічно близькі родоплемінні групи, які виросли на загальній основі — ранньому Трипіллі Побужжя.

Аналіз кераміки поселень східного регіону (процентний склад її груп, системи орнаменту, процес їх ускладнення) дає можливість у межах регіону намітити дві великі генетично близькі етнокультурні групи та простежити їх розвиток у часі, коли різниця між ними стає все більш істотною.

До першої групи входять такі пам'ятки Побужжя: Тростянець, Борисівка, Печера, Сабатинівка I, Березівська ГЕС, Кліщів та пам'ятки, що передують Володимирівці. Правда, ця лінія розвитку вимагає уточнення, оскільки між її пам'ятками існують хронологічні лакуни, які потребують ретельних археологічних пошуків.

Друга група — пам'ятки Буго-Дніпровського межиріччя, нині більш детально досліджена і досить добре відбиває загальну закономірність формування східного ареалу Трипілля. Саме її матеріали стали фактологічною основою, на якій ґрунтуються висновки цієї статті.

Вивчення і систематизація поселень розвинутого етапу Трипілля Буго-Дніпровського межиріччя дали можливість виділити ряд етапів розвитку, кожному з яких відповідає певний тип пам'ятки (Зарубинці, Красноставка, Шкарівка, Веселий Кут, Миропілля, Гарбузин)².

Трипільські племена просунулися в Буго-Дніпровське межиріччя ще в ранньотрипільський час, освоїли басейн Синюхи та підійшли до верхів'я Росі, де відомі такі ранньотрипільські пам'ятки, як Вишнопіль³ та Теофілівка. Якщо в ранньотрипільський час локальні відмінності практично не розривали єдності культури Прекукутені — раннє Трипілля, то наприкінці цього періоду приплив у західні райони корінної території нового етносу з навиками виготовлення розписної кераміки, а також просування ряду ранньотрипільських племен на нові території посилили процес диференціації та надали йому нового змісту. Саме в цей час починається формування якісно нового явища в кукутені-трипільській спільноті — східного її ареалу. Тут зароджуються елементи, які будуть йому притаманні у період розквіту.

Розвинуте Трипілля східного ареалу за рядом ознак поділяється на три етапи.

До першого (раннього) етапу відносяться так звані пам'ятки Борисівського типу⁴. В Буго-Дніпровському межиріччі до них належать пам'ятки типу Зарубинців та Красноставки. Найбільш ранньою ланкою є пам'ятки типу Зарубинців. На Побужжі у цей час існують такі поселення, як Тростянець, Печера, а дещо пізніше — Сабатинівка I. Цей період слід визначити перехідним від раннього до розвинутого Трипілля.

Для жителів пам'яток типу Зарубинців характерне поєднання наземної глинобитної конструкції із заглибленою частиною⁵. Аналогічні будівлі відомі в Борисівці⁶ та Печері⁷.

У керамічному комплексі Зарубинців і Печери відчуваються ранньотрипільські традиції⁸. У системі заглибленого орнаменту трапляються стрічки, візерунки у вигляді кіл, овалів, підковоподібних фігур, що супроводжуються округлими та продовгуватими ямками. Часто лінії орнаменту заповнені білою пастою, виступаючі поверхні іноді вкриті темно-червоною вохрою. Найчастіше трапляється посуд з канелюрами на горловині та спіральною заглибленою орнаментацією на тулубі. Корені цієї орнаментації заходять у глибину прекукутенських

та ранньотрипільських пам'яток⁹. З раннім Трипіллям генетично пов'язані також покришки з грибоподібним навершям та біоноклевидний посуд. Найдавнішою рисою цієї керамічної групи є посуд з піддонами. З раннього Трипілля також запозичена група кераміки з канелюрами і зубчастим штампом.

Населення Буго-Дніпровського межиріччя, зберігаючи ранньотрипільську форму цього посуду, виробило свою орнаментальну схему: вертикальні ряди канелюр, облямовані зубчастим штампом, які інколи після випалу покривалися вохрою.

Особливо цікавим в еволюції канельованої кераміки є фрагмент світлоглинняної посудини із Зарубинців, прикрашеної широкими канелюрами без супроводу відбитків зубчастого штампу¹⁰.

Третя група кераміки з недбало обробленою поверхнею, так звана кухонна, представлена однією формою — широковідкритим горщиком, орнаментованим наколами та рельєфними виступами¹¹. Як за формою, так і орнаментацією ця група кераміки тісно пов'язана з раннім Трипіллям.

Пластика з Зарубинців також тяжіє до раннього Трипілля. Аналоги її ми знаходимо в матеріалах фази Прекукутені III та в пам'ятках фіналу раннього Трипілля¹².

Порівняння кераміки Зарубинців, Печери та Сабатинівки 1 виявляє багато спільних рис. Це особливо помітно у групі з заглибленою орнаментацією, де простежуються загальні для всіх пам'яток форми та орнаментальні схеми посудин. Ідентична за формою і орнаментом для всіх перерахованих пам'яток так звана кухонна кераміка з грубо обробленою поверхнею. Спільним є також фарбування посуду вохрою.

У керамічних комплексах згаданих пам'яток є і відмінності. У Печері, наприклад, широко відома кераміка із заглибленим орнаментом, доповнена червоною вохрою в поєднанні з білою пастою. У Зарубинцях кераміка такого типу трапляється досить рідко. Заглиблена орнаментація та жовтогарячий ангоб, характерні для Печери і Красноставки, і зовсім не властиві Зарубинцям. Відмінна від зарубинецької і кераміка з канелюрами та зубчастим штампом. Якщо в Зарубинцях переважають головним чином вертикальні канелюри, то в Печері і Сабатинівці 1 панують спіраль та інші криволінійні композиції цього орнаменту, значно багатші і складніші. Красноставку зближує з Сабатинівкою 1 наявність кераміки з білим ангобом і посуду, прикрашеного розписом. Розписної кераміки в Сабатинівці 1 мало (1%). На одному з фрагментів по жовто-горячому ангобу нанесено білий розпис. Аналоги йому відомі серед кераміки культури Гумельниця. Інший — фрагмент кубка, на червоному тлі поверхні якого нанесено білий розпис з тонким чорним обрамленням. Геометричний стиль цього орнаменту та сполучення його кольорів притаманні пам'яткам культури Кукутені. Найближчі аналоги відомі в Ізвоарі II¹³ та Поливановом Ярі III.

Особливо знаменним була поява в Печері, Сабатинівці 1 кераміки з черепашкою в тісті. Використовуючи традиційну форму та орнаментацію посуду, населення цього регіону оволоділо новою технологією виготовлення кераміки. На пам'ятках цієї території трапляється також «імпортна» кераміка з ранніх поселень середньостогівської культури¹⁴. Все це свідчить, що населення східного регіону вступило в тісні контакти зі степовим світом, не виключено проникнення степового етносу в трипільське середовище.

У Печері і Красноставці зафікована кераміка з накольчасто-нарізною орнаментацією, яка не характерна для Зарубинців. Але незважаючи на деякі притаманні для Красноставки риси, Печера і Сабатинівка 1 мають значно більше ранніх елементів, що дає можливість зіставляти їх з пам'ятками типу Зарубинців. При цьому Печеру слід вважати більш раннім поселенням, ніж Сабатинівка 1, але обидва ці

поселення існували раніше, ніж пам'ятки типу Красноставки, які приходять на зміну пам'яткам зарубинецького типу в Буго-Дніпровському межиріччі. На жаль, у Побужжі пам'ятки цього часу майже не досліджено.

На наступному етапі (пам'ятки типу Красноставки) конструкція будинку більш досконала за плануванням та технікою зведення житла.

У керамічному комплексі пам'яток типу Красноставки наявні в основному ті самі групи кераміки, але в іншому процентному співвідношенні¹⁵.

У групі з заглибленим візерунком утвреждається спірально-стрічкова орнаментація. У декорі посуду переважає заповнення заглиблень білою пастою у сполученні з покриттям виступаючих ділянок поверхні світло-коричневим ангобом. Жолобки спірального орнаменту стають ширшими і більш округлими, ніж у пам'ятках зарубинецького типу. Новим є поява орнаменту, нанесеного однією-двома тонкими спіральними лініями, доповненими круглими ямками.

У плані еволюції кераміки східного регіону цікава зміна форми грушеподібної посудини та появі зерновика, який є похідною від неї. Зерновик має значно більші розміри, плоске дно, вінця замінюються круглим отвором. Тулуб набуває витягнутих пропорцій та прикрашається спіральним орнаментом з кількох ліній. На цьому етапі покришки сферичної форми змінюються конічними.

Простежуються зміни і в групі кераміки з канельованою орнаментацією. Зменшується кількість посуду, прикрашеного канелюрами в поєднанні з зубчастим штампом. Якщо на поселеннях початку раннього етапу (Зарубинці, Печера) його близько 30 %, то на пам'ятках кінця раннього етапу (Красноставка, Чижівка, Гребля) — близько 10 %. Разом з тим кількісно збільшується кераміка, прикрашена лише канелюрами. На початковому етапі посуд цього стилю не перевищує 1,5 %; в Сабатинівці I — 4,3, а в Красноставці — 11,7%¹⁶. Деякі посудини з подібним декором трапляються в Поливановому Ярі III¹⁷ та Хебештах¹⁸.

До керамічного комплексу пам'яток типу Красноставки належить ще одна група — кераміка з ямковим орнаментом (11,7%), представлена широковідкритими горщиками та витягнутими глеками з світло-коричневим ангобом. У системі орнаменту панують композиції з рядів ямок або відбитків порожнистої трубочки, що доповнюються рогоподібними виступами. У тісті є домішки піску, товченого кварциту та вапна.

Витягнутий глек — нова в кераміці східного ареалу форма, що була невідома в ранньотрипільський час. Найближчі аналоги цьому посуду відомі в тисаполгарській¹⁹ та інших споріднених їй культурах. Для посуду цих культур також характерні різні рогоподібні наліпи, петлеподібні ручки, розташовані у два ряди. На деяких етапах існування цих культур був поширений ямковий орнамент. У тісті звичайними є домішки кварциту та вапна. Ці спостереження дають можливість припустити вплив тисаполгарської культури на виникнення нової для східного регіону групи кераміки. Чи був цей вплив прямим або посереднім (через енеолітичні племена Закарпаття), поки ще судити важко. Племена культури Кукутені в цей період також підтримують тісний зв'язок з тиським колом культур. Зокрема, вплив тисаполгарської культури помітний на кераміці з Трушешт і Хебешешт²⁰. Близькі за орнаментом фрагменти знайдено також і в Сабатинівці I.

Матеріали поселень типу Красноставки дають можливість говорити про зв'язки поселення цього регіону з племенами культури Гумельниця, свідченням чого є чотиригранні посудини, кераміка, пофарбована після випалу вохрою.

Про контакти зі спорідненими кукутенськими племенами свідчать близькість деяких форм і орнаментів кераміки. На поселенні Красноставка трапилися фрагменти кубків з канельованим та ямковим орна-

ментом, характерні для поселень Хебешешті та Поливанів Яр III. Про зворотний зв'язок свідчить конічна покришка, виявлена в Трушештах²¹.

Не суперечить зазначеному і розписна кераміка, знайдена на трипільських пам'ятках раннього етапу східного ареалу. Вона імпортована з кукутенського середовища і знаходить аналоги переважно на поселеннях Хебешешті та Дрегушені²².

Трипільські племена раннього етапу Східного ареалу підтримують зв'язки з місцевим неолітичним середовищем. На трипільському поселенні поблизу с. Гребля виявлено кераміку дніпро-донецької культури етапу II В. Кераміка, близька за орнаментацією до посуду з Красноставки (рис. 1, 1), трапилася і на поселенні цього самого етапу в Гринях²³.

Перегляд трипільських імпортів з поселень етапу II В також вказує на їх походження з ранніх поселень Східного регіону, таких, як Печера, Зарубинці, Красноставка, що відносяться до етапу В I Трипілля. Висновок про співіснування дніпро-донецьких пам'яток другого періоду з раннім Трипіллям²⁴ потребує перегляду. Під впливом місцевого неоліту на пам'ятках типу Красноставки з'явилася орнаментація кераміки наколами та нарізками. Подібний орнамент на пам'ятках кукутенського кола не зафікований.

Про зв'язок Трипілля східного регіону зі степом свідчать фрагменти посуду з домішками черепашки в тісті. Якщо на більш ранніх пам'ятках (Сабатинівка 1) черепашка наявна в тісті, а орнаментація залишається традиційно трипільською, то в Красноставці вже помітний вплив степу і в орнаментації посуду. Тут наявні криволінійні відрізки стрічок з тонких прокреслених ліній, обрамлених наколами або зубчастим штампом (рис. 1, 1). Така орнаментація є на посуді з Березівської ГЕС²⁵. У плані становлення групи кераміки з домішками черепашки в тісті маємо цікавий фрагмент посудини з Чижівки (рис. 1, 2). Його орнаментальна схема — шеврон, заповнений зубчастим штампом, — стане провідною для цієї групи на наступних етапах розвитку східного регіону.

Наявність ранньотрипільських рис у пам'ятках Зарубинці, Борисівка, Печера дає можливість датувати їхню появу серединою IV тис. до н. е. Риси кераміки, характерні для поселень етапів Кукутені А₃—А₄ (Хебешешті, Трушешті), виявлено в пам'ятках типу Красноставки, свідчать про існування цих поселень в останній чверті IV тис.

До другого (середнього) етапу розвинутого Трипілля східного регіону відносяться пам'ятки Буго-Дніпровського межиріччя типу Шкарівки (початкова фаза) та Веселого Кута (заключна фаза). У басейні Південного Бугу в цей час існують пам'ятки типу Кліщева та недостатньо вивчені поселення, що передують Володимирівці; в Подніпров'ї з'являються пам'ятки типу Верем'я. На цьому етапі склалися основні прийоми домобудівництва, своєрідного забарвлення набули загальнотрипільські землеробські культури, досить чітко оформленіся основні керамічні групи.

Для пам'яток шкарівського типу характерне ускладнене планування поселень, основним елементом якого є комплекс будівель, різних за функціональним призначенням²⁶. Розвиваючи традиції глинобитного домобудівництва, закладені на ранніх етапах розвитку трипільської культури, а також запозичуючи деякі прийоми будівельної техніки, притаманної трипільським племенам Подністров'я, та гумельницьким племенам Подунав'я, населення східного регіону на розвинутому етапі досягає в цій галузі значних успіхів²⁷.

Загальний аналіз архітектурно-конструктивних деталей будівель дозволяє говорити, що на пам'ятках шкарівського типу в основному склалися ті локальні особливості в домобудівництві, які в майбутньому стають характерними для всіх пам'яток Буго-Дніпровського межи-

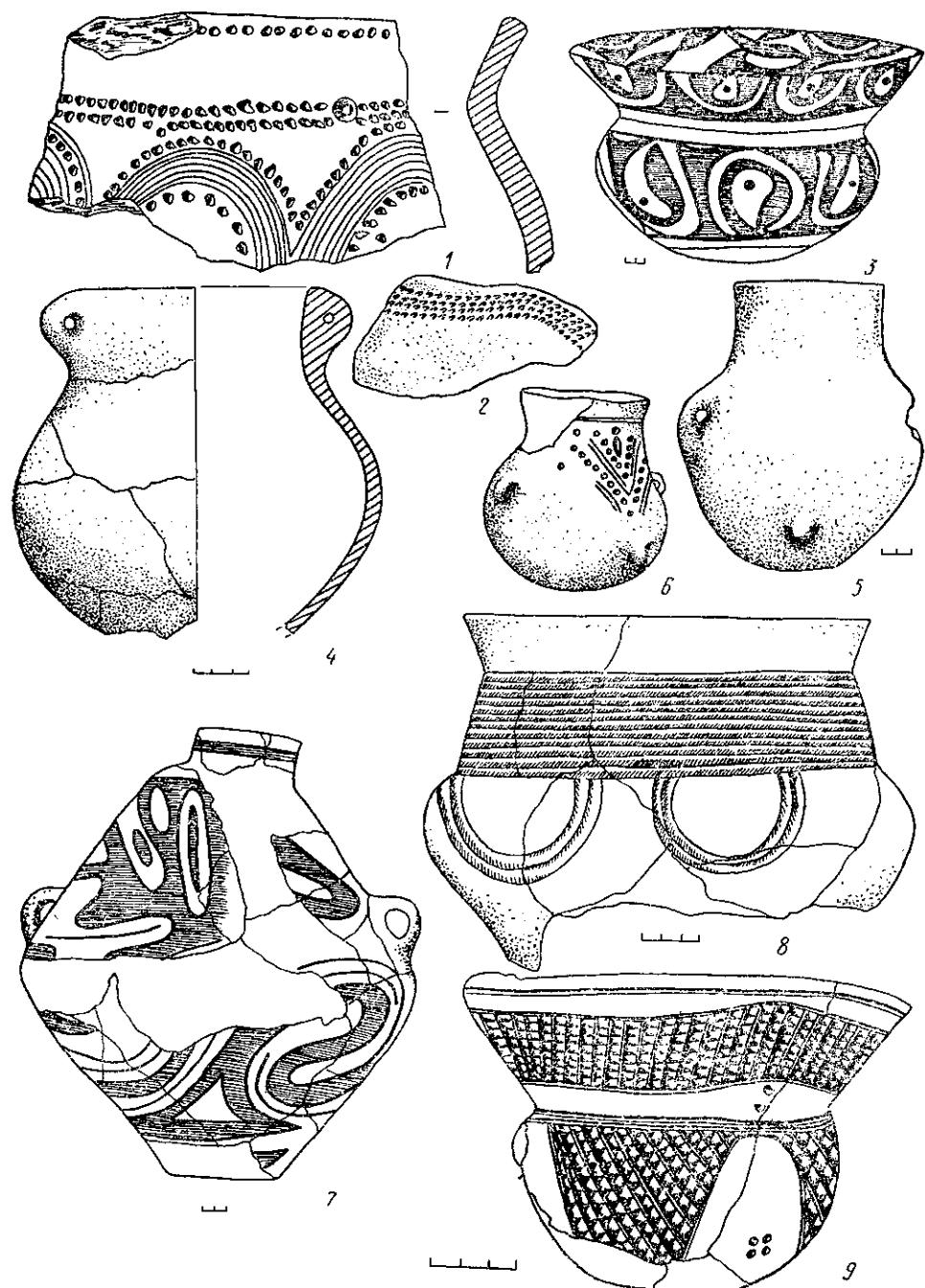

Рис. 1. Кераміка. Імпорти та впливи:
1 — Красноставка; 2 — Чижівка; 3—5, 7—9 — Веселий Кут; 6 — Верем'я.

річчя. Подібні домобудівні прийоми простежуються і на пам'ятках Побужжя²⁸.

На середньому етапі розвинутого Трипілля відбувається диференціація будівель за функціональним призначенням. Виділяються культові та господарські споруди, а також господарські і виробничі приміщення в житлах.

У цей період у племен східного регіону досягає розквіту гончарне виробництво. З'являються гончарні печі, вдосконалюється технологія виготовлення посуду. Звичайними стають відновний випал та лощіння кераміки. Слід зазначити, що посуд із чорною підлощеною до близьку

поверхнею є характерним саме для пам'яток шкарівського типу. Остачточно формуються основні керамічні групи, притаманні східному ареалу. Чільне місце орнаментації займає спіральна стрічка з кількох заглиблених ліній, заповнених білою пастою. Стабільною стає форма зерновиків, конічних покришок, біоноклів (рис. 2, 1, 2, 4). Особлива увага приділялася оформленню серединних перемичок біоноклеподібних посудин. Орнамент однієї з них нагадує антропоморфні фігури з композиції, виконаної на зерновику із значно пізнішого поселення цієї зони — Гребенів²⁹. Єдність елементів сюжету ще раз підкреслює сталість ідеологічних уявлень населення східного ареалу та існування в його середовищі певних міфів.

Основною формою посуду із заглибленим орнаментом на пам'ятках шкарівського типу був кратер (71%) (рис. 2, 3, 5), а канельованої кераміки — високі витягнуті глеки, кулясті посудини і різні за розміром кубки (рис. 2, 9). Найбільш поширені орнамент — одна чи подвійна стрічка канелюр, доповнена пальцевими вдавленнями. Форма високого витягнутого глека, посудин з петельчастими ручками, що відходять від вінець, та кубка, очевидно, були запозичені з тиського кола культур³⁰. Майстри східної зони, сприйнявши чужу форму, прикрасили її властивим їхній кераміці орнаментом. Інколи використовувався характерний для гумельницької культури прийом чергування ділянок підложені поверхні з матовим фоном.

На пам'ятках шкарівського типу вперше у східній зоні з'являється посуд амфороподібної форми, що прикрашався канелюрами, які після випалу додатково вкривалися білою, червоною або білою в поєданні з червоною фарбою (рис. 1, 7). Посуд цього стилю тррапляється на всіх пам'ятках шкарівського типу, хоча і не набуває тут значного поширення. Певно, він був запозичений із західного ареалу, де кераміка, прикрашена у такий спосіб, відома на поселеннях Дрегушені³¹, Фрумушика³², Жури, Солончени II³³, Поливанів Яр.

У цей період остаточно встановлюється основна форма — горщик, групи кераміки з рельєфно-штамповою орнаментацією або так званої кухонної, з системою орнаменту, в якій наявні криволінійні елементи, виконані зубчастим штампом у сполученні з рельєфними доповненнями (рис. 2, 10). У майбутньому ця кераміка буде поширенна як на більш пізніх пам'ятках східної зони, так і далеко за її межами.

У керамічному комплексі пам'яток шкарівського типу кількісно зростає розписна кераміка, різноманітнішими стають стилі її орнаментації. Цей посуд потрапляє до населення східного регіону ще на етапі Кукутені А₃—А₄ і Трипілля В/І (Дрегушені, Жури, Поливанів Яр III₂), коли виникають пам'ятки шкарівського типу. Контакти з західним ареалом тривають і наприкінці існування цих пам'яток, про що свідчить розписна кераміка перехідного етапу ВІ-ВІІ, або Кукутені А-В (Заліщики, Солончени II, Поливанів Яр II₁, Корлетень). Про проникнення кераміки східного регіону в кукутенське середовище свідчить біоноклевидна посудина, знайдена в Дрегушенах³⁴.

Дальший розвиток східного регіону характеризують в Буго-Дніпровському межиріччі пам'ятки типу Веселого Кута.

У цей час трипільські племена вступають у період найвищого розквіту і досягають високого рівня економічного розвитку. Набувають поширення значні за розмірами поселення із складним плануванням, вуличною системою забудови і великою кількістю населення. Ці поселення відігравали роль економічних та культурних центрів трипільського суспільства східного регіону. Одне з них — поселення Веселий Кут площею близько 150 га.

Житлові будинки цього періоду за конструктивними особливостями та інтер'єром мало чим відрізнялися від споруд попереднього етапу. Крім жител, на поселеннях виявлені одно- і двох'ярусні виробничі та господарські споруди. Серед них найбільш визначним є кера-

Рис. 2. Кераміка з поселень східного регіону:
1—3, 5, 9, 10, 12 — Шкарівка; 4, 6, 7 — Веселій Кут; 8, 11, 13 — Верем'я, 14 — Миропілля.

мічний виробничий комплекс з досконалими за конструкцією гончарними горнами, сушильною камерою та еталонами посуду.

Про високий рівень гончарного ремесла свідчить також кераміка пам'яток типу Веселого Кута. У групі з заглибленою орнаментацією поширені зерновики та грушоподібні посудини (рис. 2, 6). На них з'являються антропоморфні та зооморфні наліпи.

Значно зменшується кількість біоноклів, прикрашених заглибленим

орнаментом. Новою формою даної групи стає кулястий посуд, прикрашений заглибленими спіральними стрічками (рис. 2, 7).

У керамічному комплексі пам'яток типу Веселого Кута зросла кількість та різноманітність форм розписної кераміки. Переважно вона імпортувалася з Подністров'я (рис. 1, 3), але вже з'являється місцевий посуд, що відрізняється від імпортних зразків як за складом маси, так і за стилем розпису. На східній околиці поселення виявлено площадки, в яких розписна кераміка стилістично близька до посуду пам'яток, що на Південному Бузі передують Володимирівці³⁵. Наявність цієї кераміки у житлах Веселого Кута свідчить про контакти двох груп населення східного ареалу, а можливо, і про просування населення Побужжя у східному напрямку. На площадках Веселокутського поселення трапилася кераміка з сірою поверхнею та темно-коричневим розписом, яка пізніше стане характерною для заключного етапу розвинутого Трипілля східного ареалу. Цей факт вказує на тривале існування Веселого Кута і дає можливість виділити найбільш пізню ланку в структурі цього великого поселення.

Керамічні комплекси пам'яток типу Великого Кута відбивають вплив синхронних культур. Тут ще трапляється посуд, близький кераміці тисаполгарської культури (рис. 1, 4—6). Привертає увагу появу сітчастої заглибленої орнаментації, не характерної для культур Кукутені-Трипілля (рис. 1, 9). Найближчі аналоги їх знаходимо в тисаполгарській та бодрогкерестурській культурах³⁶. На синхронізацію Трипілля цього часу з кінцем тисаполгарської і початком бодрогкерестурської культури вказують В. С. Тітов та С. Шишкі³⁷. Досить цікавою є знахідка на поселенні Веселій Кут мідної очковидної підвіски, близькі аналогії якій є в лендельській культурі Польщі³⁸.

Порівняння пам'яток типу Веселого Кута з Кліщевим також вказує на їхні спільні риси, але деякі житла Кліщева дають значно більший процент розписної кераміки. Наявна і певна різниця в елементах домобудівництва³⁹.

Зіставлення матеріалів Веселого Кута і пам'яток типу Верем'я виявляє майже повну ідентичність керамічних комплексів (рис. 2, 8, 11, 12), що свідчить про етнічну близькість цього населення.

У цей час помітно збільшується різниця між пам'ятками східного регіону та поселеннями Подністров'я. Якщо на пам'ятках типу Веселого Кута кількісно переважає кераміка із заглибленим орнаментом (33—34%), а розписна становить 5—10%, то на синхронних поселеннях західного регіону (Поливанів Яр II, Яблона XIII, Невисько)⁴⁰ розписна кераміка становить 85—90%, а із заглибленим візерунком лише 1%. Остання за стилем помітно відрізняється від аналогічного посуду пам'яток східної зони. З Поливановим Яром II₁ слід синхронізувати ранні площадки Веселого Кута, а з Поливановим Яром II₂⁴¹ — його пізні площадки.

Отже, початок другого етапу східного регіону можна віднести до часу Кукутені А-4 або кінця Трипілля В-І. Продовження його існування припадає на час пам'яток Кукутені АВ, або перехідного періоду Трипілля ВІ-ВІІ⁴². Датується цей етап кінцем IV—початком III тис. до н. е.

До третього (заключного) періоду розвинутого Трипілля східного регіону відносяться пам'ятки Буго-Дніпровського межиріччя типів Миропілля і Гарбузина. На Бузі в цей час ще існують пам'ятки, що передують Володимирівці, та розвиваються пам'ятки типу власне Володимирівки, а на Дніпрі розвиваються пам'ятки типу Коломійщини II.

Цей період характеризується послабленням деяких традиційних етнографічних рис, властивих племенам східного регіону. Це помітно в домобудівництві, кераміці. Ускладнюється господарство, зростає кількість населення і відповідно збільшується площа поселень, на яких зафіксована досить висока концентрація жителів. Основним елементом поселення, як і раніше, є комплекс — подвір'я з різними за-

функціональним призначенням будівлями. Житлові будинки цього часу за конструкцією менш масивні, в них зникають настили, фундаменти. Плитчасті підвищення трапляються досить рідко.

Кераміка поселень типу Миропілля переважно аналогічна посуду більш ранніх пам'яток: змінюється лише їхнє процентне співвідношення, зникають деякі групи і форми. Посуд виготовляється досить недбало. Майже не застосовується лощіння поверхні, нерідко маса, з якої раніше виготовляли лише певні форми кераміки, використовується для виготовлення посуду інших груп. Так, у групі з заглибленою орнаментацією іноді трапляється посуд, виготовлений з крихкого тіста з домішкою крупного піску і черепашки. Заглиблений орнамент заповнюється білою пастою значно рідше: посуд частіше покривається світло-коричневим ангобом. Рідше знаходять кераміку, орнаментовану канелюрами. Збільшується кількість розписного посуду, але в Миропіллі він репрезентований лише однією стилістичною групою, світло- і темно-сірі посудини із світло-коричневим рідким ангобом, на поверхні якого темно-коричневою фарбою нанесено орнаментальний фриз. Окремі фрагменти, прикрашені подібним розписом, знайдені на пізніх площах Веселого Кута. Досить цікавим є той факт, що майже повністю зникає імпортна розписна кераміка, її місце займає посуд з розписом місцевого виробництва⁴³.

Помітно спрошується і орнаментація так званої кухонної кераміки. Шеврон поступається місцем горизонтальним смугам, зубчастий штамп змінюється різними наколами (рис. 2, 14). Якщо в керамічному матеріалі не відчуваються будь-які нові запозичення, то в наборі кам'яних знарядь праці є деякі зміни — розширяється їх асортимент за рахунок як запозичення, так і прямого імпорту із середовища карпатського енеоліту. Трапляються знаряддя з обсидіану, не властиві пам'яткам кукутенського кола. Загалом ці пам'ятки можуть бути віднесені до початку етапу ВІІ.

Наприкінці етапу ВІІ в Буго-Дніпровському межиріччі з'являється група пам'яток типу Гарбузина (Гарбузин, Гордашівка, Христинівка на Черкащині).

Зберігаються великі поселення з круговим розміщенням будівель. Серед останніх є житла з підвальними приміщеннями, зафікованими в Гарбузині та Христинівці. Саме цей тип споруди, очевидно, представлений відомою моделлю житла з Росьохуватки.

У керамічному комплексі поселень помітно зростає процент розписної кераміки. Переважає посуд місцевого виробництва, орнаментований він у стилі, властивому для Миропілля. Наявна тут і імпортна кераміка, аналоги якій є в поселеннях Подністров'я (Незвисько)⁴⁴. З'являється також кераміка, властива пам'яткам типу Володимиривки (рис. 3).

Кераміка із заглибленим орнаментом притаманна місцевим пам'яткам попередніх етапів, репрезентована багато орнаментованими величими кратерами, зерновиками, біноклеподібними посудинами. Так звана кухонна кераміка, зберігаючи традиційні для пам'яток типу Веселого Кута і Миропілля орнамент і форму, зазнає деяких змін. Посуд цієї групи значно збільшується в розмірах, в орнаментації з'являється відбиток шнуря і інші елементи, властиві лише для кераміки цієї групи пам'яток.

Населення пам'яток типу Гарбузина підтримує контакти із спорідненим сусіднім населенням, яке залишило пам'ятки коломийщенської групи. Контакти із степовими племенами підтверджуються експортом місцевої розписної кераміки в степове середовище, зокрема кераміка, знайдена в Ново-розанівці на Інгульці, виготовлена, на нашу думку, на одному з поселень гарбузинського типу⁴⁵.

Значний процент розписної кераміки і пластики типу Володимиривки в комплексах гарбузинських поселень, а також наявність на пам'ятках Побужжя кераміки з розписом, властивої для Гарбузина, свід-

чить про посилення зв'язків між людьми, які жили на згаданих поселеннях.

Ще в другому періоді розвитку східного регіону намітилися тенденції до інтеграції племен, що просувалися з Подністров'я в район Південного Бугу та Буго-Дніпровського межиріччя. Цей процес раніше всього простежується на Південному Бузі. Великий процент посуду з кукутенським розписом та пластика, виявлені в житлах Кліщева⁴⁶, підтверджують цю думку. В Буго-Дніпровському межиріччі він стосується заключного етапу Веселокутського поселення, досягнувши в цей час лише території басейну Гірського і Гнилого Тікича. Пам'ятки басейну Росі і Дніпра процес інтеграції охоплює і значно пізніше, тобто у третину, заключному етапі розвинутого Трипілля східного регіону, про що свідчать вищезгадані матеріали пам'яток типу Володимиривки, знайдені в Гарбузині (рис. 3). Послаблення в цей час давніх традицій, притаманних населенню східного регіону, привели до асиміляції населення Буго-Дніпровського межиріччя племенами, що просувалися сюди з Побужжя.

Важливі наслідки при вивченні суспільної організації племен, які заселяли територію східного регіону, дає картографування трипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя, що показує їх групове розміщення. Група (гніздо) пам'яток займала окрему територію і відображала розвиток у часі певного соціального об'єднання, від раннього до пізнього етапу розвинутого Трипілля східного регіону (табл.).

Групи трипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя

Етап	Група					
	1	2	3	4	5	6
Заключний	Владиславчик	Гордашівка	Христинівка	Бочкурино	Гарбузин Миропілля	Пилипча
Середній	Копіювата Зубриха	Веселий Кут Онопріївка	Бугачівка II Шукайвода	Ботвинівка Ліщинівка	Дешки Миколаївка	Шкарівка
Ранній	Зарубинці	Лісове	Бугачівка I	Красно- ставка Гребля		Тараща

Дослідження розвитку окремих груп (гнізд) та їхніх контактів дає уявлення про формування окремих родо-племінних об'єднань, що, певно, складали племінний союз, який відповідає східному ареалу.

Серед загальної маси поселень з однаковими економічними можливостями на вузлових шляхах з'являються такі великі центри, як Веселий Кут, Володимиривка та ін.

Рис. 3. Імпортні керамічні вироби поселення Гарбузин.

На археологічному матеріалі цієї території простежується спадкоємність у поступальному розвитку трипільської культури східного регіону з середини IV тис. до н. е. і до кінця першої чверті III тис. до н. е.

Однорідність археологічного матеріалу на всіх пам'ятках розвинутого Трипілля східного ареалу свідчить про сталість племінних територій, про існування внутрішніх зв'язків та етнічну монолітність населення. Кожен зовнішній інфільтрат чітко простежується на тлі етнографічного комплексу, характерного для східного регіону.

Як відзначалося вище, у формуванні цього регіону значну роль відіграв тисаполгарський і степовий компоненти. Вплив Тисо-Дунайського ареалу і імпорт швидше за все йшов через Закарпаття. На жаль, мало досліджений енеоліт цього краю поки що не дає можливості простежити шляхи цих контактів.

На першому і другому етапах розвитку східного регіону відчувається вплив у домобудівництві і кераміці солонченської групи пам'яток Подністров'я. У цей же час населення східного регіону підтримує зв'язки з лендельською та гумельницькою культурами.

Розвиваючи ранньотрипільські традиції, запозичуючи окремі елементи в сусідніх споріднених та інокультурних масивах, Трипілля східного регіону набуває власних етнографічних традицій як в домобудівництві, керамічному виробництві, так і в ідеологічних уявленнях, які складають характерні тільки для цього регіону риси культури.

Шкарівське святилище, в якому збереглися повернуті на схід вівтарі, вогнище та інші культові атрибути, а також вівтарі в великих житлових будинках не мають аналогів на поселеннях західного ареалу. Вівтарі різноманітної форми були центром житла, де проходили обряди, необхідним атрибутом яких був посуд. Особливо широке поширення на пам'ятках східного ареалу одержали біноклевидні посудини.

Антропоморфна пластика, широко відома в західній зоні, на пам'ятках східного регіону майже відсутня. Тут поширені плоскі статуетки — амулети, які мають місцеве етнографічне оформлення.

Розквіт економіки східного регіону знайшов відображення в ідеології, де з'являється ряд нових аспектів культової обрядності, не зафікованих на Заході спільноті. Збільшення питомої ваги скотарства в господарстві викликає посилення в культі родючості церемоніалу, пов'язаного з обрядністю по відтворенню стада. На спеціальних жертвовниках-вівтарях виявлено ритуальний посуд, заповнений кальцинованими кістками тварин (Веселій Кут, Миропілля). Одним з атрибутів цього культу є зооморфна пластика та жертвовні поховання тварин, знайдені під спорудами пам'яток веселокутського типу.

Орнаментальні схеми з певним семантичним змістом на посуді відображали складні міфологічні і космогонічні уявлення населення східного ареалу. Наявність схем на всіх пам'ятках цієї зони свідчить про передачу міфів із покоління в покоління і про формування своєї міфологічної системи у населення даного регіону, а також про спадкоємність усіх ланок його еволюції.

Вище сказане лише частково розкриває систему ідеологічних уявлень трипільського населення східного регіону.

Навряд чи можна погодитися з думкою дослідників, які вважають головною причиною переваги заглибленого орнаменту на кераміці східних пам'яток віддаленістю цього району від корінної території спільноти⁴⁷. Нам здається, що це явище має дещо інший зміст. Трипільські племена досить рано пізнали розписну кераміку, про що свідчать імпорти з кукутенських та гумельницьких поселень. Заглиблений орнамент — одна з яскравих етнографічних ознак племен східного регіону — був засобом передачі майбутнім поколінням давніх традицій та ідеологічних уявлень, що, в свою чергу, допомагало зберігати свою єдність.

Лише послаблення основних елементів системи східного регіону дозволило проникнути сюди новому етносу, який приніс розписну кераміку, що пізніше призвело до виникнення якісно нового для цієї території явища — пам'яток томашівсько-сушкивської групи.

На середньому етапі розвитку в етнокультурній області Аріушт-Кукутені-Трипілля чітко простежується специфіка розвитку окремих її регіонів. Зіставлення східного регіону з іншими областями цієї спільноти вказує на внутрішню його єдність і відмінність від інших районів (рис. 4). Загальні риси, що простежуються між окремими об-

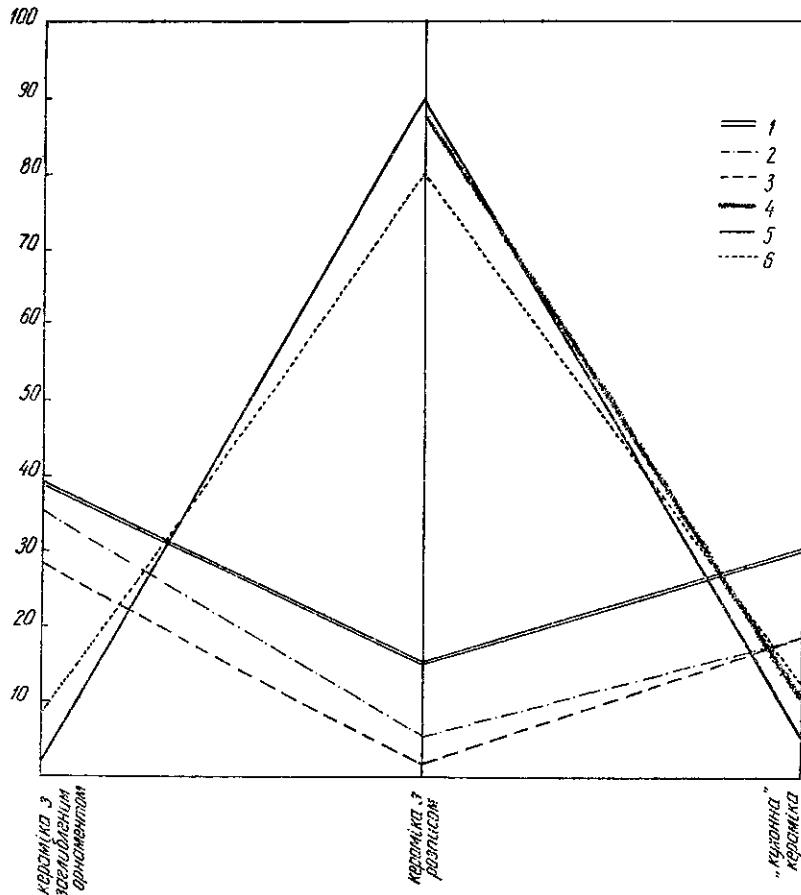

Рис. 4. Гистограма процентного співвідношення основних керамічних груп Заходнього (1–3) та східного (4–6) ареалу:

1 — Миропілля; 2 — Веселій Кут; 3 — Красноставка; 4 — Незвісько (верхній шар); 5 — Полівців Яр II, Яблона XIII; 6 — Незвісько (нижній шар).

ластями цієї спільноти, закономірні, оскільки останні зайняті спорідненими групами, що мають одиний генетичний корінь. У подальшому прилив у цій області різних етнічних елементів надав їм своєрідного культурного забарвлення.

Відмінність західного ареалу від східного не менш значна, ніж їх обох від культури Гумельниця, яка також на ранньому етапі мала спільній з ними генетичний корінь.

Все це дає можливість ставити питання про виділення ряду споріднених самостійних культур у рамках спільноті Аріушт-Кукутені-Трипілля. Одна з цих культур — східнотрипільська — розвивалася між Південним Бугом і Дніпром.

**Особенности формирования
Восточного региона
трипольско-кукутенской
общности**

Резюме

Выделенные в статье три этапа существования развитого Триполья восточного региона показывают генетическую преемственность поступательного развития со средины IV тыс. до н. э. и до конца первой четверти III тыс. до н. э.

Развивая раннетрипольские традиции, заимствуя отдельные черты соседних с ними родственных и инокультурных мотивов, население восточного ареала вырабатывает самобытные этнографические черты в домостроительстве, керамическом комплексе и в идеологических представлениях, которые составили характерный только для этого региона облик культуры.

Значительную роль в формировании данного региона сыграли тиссополгарский и степной компоненты.

Сопоставление восточного региона с другими областями ариушт-кукутено-трипольской общности язвенно показывает внутреннее его единство и различие с другими ее районами.

Накопленный в настоящее время материал позволяет поставить вопрос о выделении ряда родственных самостоятельных культур в рамках указанной выше общности, одна из которых — восточнотрипольская — развивалась между Южным Бугом и Днепром.

¹ Хвойко В. Древние обитатели Северного Причерноморья. — Киев, 1913, с. 20—21; Dumitrescu Vl. Oreginea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie. — SCIV, 1963, N 2, p. 301, 306; Comsa E. Culturile neolitice din zonele Dunarii inferioare intermedie intre Sud Si nord Apulum. — Alba, 1973, I, s. 20—21; Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — Киев, 1974, с. 18—20; Мовша Т. Г. Две параллельные линии развития трипольской этнокультурной области. — НОСА, 1975, ч. 1, с. 69; Цвек Е. В. Исследование трипольских поселений в междуречье Южного Буга и Днепра. — Там же, с. 73—76; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья: (К вопр. о вост. ареале культуры Кукутени-Триполье). — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. Киев, 1980, с. 163—185; Черныш Е. К. Формирование трипольско-кукутенской культурной общности. — SP, 1981, №№ 5/6, с. 27—31.

² Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 163—185.

³ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. — МИА, 1949, № 10, с. 29, рис. 8, 3.

⁴ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений, с. 36—38; Черныш Е. К. Место поселений борисовского типа в периодизации Трипольской культуры. — КСИА АН СССР, 1975, № 142; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья, с. 164—171.

⁵ Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 164—165.

⁶ Біляшевський М. Ф. Борисівське городище. — Трипільська культура України, 1926, с. 3—5; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Погребищево. — МИА, 1961, № 84, с. 84.

⁷ Черныш Е. К. Многослойный памятник у с. Печеры. — АСГЭ, 1949, № 1, с. 166—201.

⁸ Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 165—167, рис. 1.

⁹ Marinescu-Bilcu S. Cultura precisătene pe teritorial Români. — Bucuresti, 1974, p. 232, fig. 39, 3; p. 238, fig. 45, 8; p. 250, fig. 63, 6; Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре. — МИА, 1953, № 38, с. 328, табл. 36, 9; Черниш К. К. Ранньотрипольське поселення Ленківці на середньому Дністрі. — Київ, 1959, табл. IV, 15, 16.

¹⁰ Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 166, рис. 1, 7.

¹¹ Там же, рис. I, II.

¹² Marinescu-Bilcu S. Cultura..., р. 258, fig. 2; р. 257, fig. 3, 4; Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение..., с. 375, табл. 83, БГД; с. 377, табл. 85, БВИ; с. 399, табл. 107, А; с. 400, табл. 108, А; Черниш К. К. Ранньотрипольське поселення..., с. 82, табл. XIII, 9, 10, 21, 27, 28.

¹³ Vulpes R. Jzvoare. — Bucuresti, 1957, р. 156, fig. 133, 134.

¹⁴ Мовша Т. Г. Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала. — SP, 1981, 5/6, с. 61—62, рис. 1, 1, 2, 3.

¹⁵ Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 168—171, рис. 2.

¹⁶ Там же, с. 169, рис. 2, 15.

¹⁷ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена..., с. 111, рис. 21, 3.

¹⁸ Dumitrescu Vl. Habasesti. — Bucuresti, 1954, pl. LXV, 1—3.

¹⁹ Bognár-Kutzián J. The cooper age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. — АН, SN, — Budapest, 1963, 42, р. 234, fig. 144; pl. LV, 5; LVIII, 1, 3; LXI, 5; CVIII, 3.

²⁰ Dumitrescu Vl. Arta preistorica în Romania. — Bucuresti, 1974, р. 101, fig. 101.

²¹ Petrescu-Dambovita M. Santierul Trusesti. — SCIV, t. 5, N 1/2, р. 18, fig. 8.

- ²² Nitu A. Motive deometrice in ornamenta tia ceramicii Bandate. — AM, 1969, т. 6, р. 27, fig. 7, 2.
- ²³ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968, с. 193, рис. 58, 5.
- ²⁴ Там же, с. 192.
- ²⁵ Мовша Т. Г. Проблемы связей..., с. 62, рис. 1, 3.
- ²⁶ Цвек Е. В. К вопросу об отражении в поселениях социальной структуры общества. — В кн.: Реконструкция древних общественных отношений. Л., с. 25, 26.
- ²⁷ Цвек Е. В. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка). — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 46—57.
- ²⁸ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений, с. 84, рис. 39; Заец И. И. Трипольские жилища на Ю. Буге. — SP, 1981, № 5/6, с. 48—61.
- ²⁹ Цвек О. В. Трипольська посудина з антропоморфними зображеннями. — Археологія, 1964, 16, с. 78, рис. 3—4.
- ³⁰ Bognár-Kutzian J. The early copper age Tiszapolgár culture in the Carpathian Basin. — AH, SN, XLVIII, 1972, XVII, 6, 9, 15; XVIII 4, 10; XX, 4; XXV 2; LVIII, 1; Bognár-Kutzian J. The copper age cemetery..., VI, 3, 4; XII, 2; XVII, 5; XLVI, 2, 3; L, 9; CIII, 6, 8; CIV, 3; CXI, 4.
- ³¹ Dumitrescu. VI. Arta preistorica, р. 123, fig. 128, 133, 134.
- ³² Ibid., р. 97, fig. 94.
- ³³ Мовша Т. Г. Трипольское жилище на поселении Солончены II. — 30АО, 1960, ч. 1, с. 245.
- ³⁴ Dumitrescu VI. Arta preistorica, 129, fig. 135.
- ³⁵ Вивчення цих пам'яток тільки почалося, попередньо до них можна віднести поселення Погреби, Савова Криниця II, Серби III, Черкасів Сад, Олександрівка-Крутянська (див.: Станко В. Н., Зиньковская Н. Б. Разведки памятников эпохи энеолита в северных районах Одесской области. — В кн.: Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. Киев, 1976, с. 132, 140, 144, 145, 147; Полящук Л. Ю. Отчет о разведочных работах в Кодымском р-не Одесской области. Ф., 1980/130; 809).
- ³⁶ Siska St. Die kulturen ges Polgar-Bereiches. — In: Die slowakei in der jüngerer steinzeit. Bratislava, 1970, S. 271, 272; Bognár-Kutzian J. The cooper..., pl. CXXII.
- ³⁷ Titor B. C. Tripolye culture in the chronologyal system of neolithical and coopre age cultures of south-Eastern and central Europe. — In: VIII Congr. intern. sci. prehist. et protohist. M., 1971; Siska St. Die kulturen..., S. 271.
- ³⁸ The neolithic in Poland. — Wroclawetc. 1970, р. 132, fig. 38, 10.
- ³⁹ Заец И. И. Трипольские жилища..., с. 60; Заец И. И. Трипольское поселение Клищев на Южном Буге VI—VII. — СА, 1974, № 1, с. 180—200.
- ⁴⁰ Попова Т. А. Древние земледельцы..., с. 8; Попов С. И. Археологические исследования у с. Яблона. — АИМ, 1973, с. 46—52; Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. — МИА, 1962, № 102, с. 42.
- ⁴¹ Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV—III тыс. до н. э. — В кн.: Ранние земледельцы. Л., 1980, с. 43—58.
- ⁴² Мовша Т. Г. Многослойное трипольское поселение Солончены II. — КСИА АН ССР, 1965, с. 100; Виноградова Н. М. Памятники переходного этапа триполья VI—VII в Поднестровье. — СА, 1972, № 1, с. 36—55.
- ⁴³ Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 181, рис. 7, 3.
- ⁴⁴ Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. — МИА, 1962, № 102, рис. 27.
- ⁴⁵ Шапошникова О. Г., Неприна В. И. Новорозановское многослойное поселение. — В кн.: Древности Понизья. Киев, 1977, с. 51—65.
- ⁴⁶ Заец И. И. Трипольское поселение Клищев..., с. 180—200.
- ⁴⁷ Черныш Е. К. Формирование трипольско-кукутенской культурной общности, с. 28.

В. О. КРУЦ, С. М. РИЖОВ

Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи

Перші відомості про пам'ятки середнього—початку пізнього етапу розвитку трипольської культури межиріччя Південного Бугу і Дніпра відносяться до початку століття, коли проводилися розкопки в Колодистому, Пеньожковому, Попудні. Детальніше ці поселення почали вивчатися у 20—30-і роки. У цей час одержали матеріали з Сушківки, Томашівки, Володимирівки та ряду інших поселень, що дало змогу Т. С. Пассек включити їх до своєї схеми періодизації¹. У плані виявлення нових пам'яток у цьому районі багато зробили краєзнавці з Умані В. А. Стефанович² та Г. Ю. Храбан³, які відкрили десятки нових поселень.

У 60—70-х роках роботу тут проводила Правобережна первісна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. В. Цвек, яка дослідила ряд пам'яток від кінця раннього до кінця середнього етапу розвитку трипільської культури. Вивчення пам'яток пізнього етапу обмежувалося в 70-і роки дослідженням поселення поблизу села Майданецьке Тальнівського району Черкаської області⁴, а в 1981—1982 рр. почала роботи Трипільська експедиція по дослідженню великих поселень цього періоду поблизу сіл Тальянки Тальнівського району, Доброводи Уманського району Черкаської області, виявлених, як і Майданецьке, завдяки дешифруванню аерофотознімків ще в 60-і роки К. В. Шишкіним⁵. Експедиція провела також широкі розвідки у прилеглих районах Черкаської та Кіровоградської областей.

Матеріали розкопок і розвідок свідчать, що межиріччя Південного Бугу і Дніпра з кінця раннього етапу до кінця середнього заселяли племена, генетично пов'язані з ранньотрипільським населенням бугодністровського регіону, матеріальна культура якого характеризується кількісним переважанням посуду, прикрашеного заглибленим орнаментом; але наприкінці середнього етапу цей район заселяли племена, які віддавали перевагу розпису в оздобленні посуду.

Якщо для етапів В-І — В-ІІ Буго-Дніпровського межиріччя останнім часом виділено п'ять послідовних локально-хронологічних груп пам'яток⁶, то незважаючи на значний обсяг робіт, проведених в останні роки, до цього часу не існує чіткої, обґрутованої шкали, яка б відбивала етапи розвитку матеріальної культури групи населення, представленої пам'ятками кінця етапу В-ІІ типу Володимирівка і їх продовженням на етапі С-І — пам'ятками томашівсько-сушківської групи.

Зараз відомо близько 30 поселень томашівсько-сушківської групи, на яких проводилися розкопки, шурфовка або збирали підйомний матеріал. Серед них Сушківка, Томашівка, Стара Буда, Попудня, Колодисте, Майданецьке, Тальне, Доброводи, Тальянки, Мошурів, Василькове тощо (рис. 1).

Вивчення музеїчних колекцій, матеріалів розкопок і розвідок дало можливість на основі аналізу кераміки з урахуванням технологічних, морфологічних і стилістичних ознак намітити фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи. Звичайно, матеріал, що походить з різних пам'яток, кількісно нерівноцінний і не дає можливості дати відсоткове співвідношення окремих категорій матеріалу. Тому наші висновки ґрунтуються лише на загальних закономірностях розвитку форм і орнаментації кераміки. До того ж, оскільки кухонний посуд у комплексах окремих поселень складає незначний відсоток (від 1 до 15%) та мало зазнає змін у часі, то розглядається виключно категорія столового посуду.

Перехід від пам'яток типу Володимирівка до етапу, представленого томашівсько-сушківською групою, можна простежити на матеріалах таких поселень, як Перегонівка, Небелівка, Глибочок, які й становлять перехідні ступені між ними.

Власне для посуду Володимирівки характерний пом'якшений S-подібний профіль, низьке розташування округлих плічок, наявність високих лійчастих вінець та наявність в оздобленні столового посуду розписного і заглибленого орнаменту, інколи поєднаного на одних посудинах (рис. 2а, 1, 16).

Для кераміки поселень Перегонівка і Небелівка характерне поступове зникнення заглибленого орнаменту при зберіганні основних форм посуду, а в Глибочку цей тип орнаментації зникає зовсім. Відбуваються також незначні зміни у формах посудин, наприклад зменшується кількість посудин з лійчастими вінцями (рис. 3).

Кераміка ранньої фази томашівсько-сушківської групи, до якої відносяться поселення Попудня⁷ та Стара Буда⁸, ще зберігає деякі традиції попередніх перехідних ступенів, але вже набуває нових рис, які дають можливість вважати ці поселення більш пізніми та відносити

їх до іншого типу пам'яток. Кераміці цієї фази ще притаманна плавність профілю, але майже зовсім зникають лійчасті вінця. У комплексах багато грушоподібних посудин з широкими округлими плічками та вертикальними вінцями, сфероконічних посудин, високих шоломоподібних покришок, кубків з витягнутою ввігнуто-циліндричною горловиною та округлими плічками, амфор витягнутої форми, округлотілих кратерів

Рис. 1. Карта поширення пам'яток володимирівської та томашівсько-сушківської груп:
 I — поселення Володимирівської групи: 1 — Володимирівка; 2 — Михайлівка; 3 — Андріївка;
 4 — Маслопе; 5 — Гордіївка; 6 — Владиславчик;
 II — поселення переходних ступенів: 7 — Перегонівка; 8 — Небелівка; 9 — Глибочок;
 III — поселення І фази томашівсько-сушківської групи: 10 — Попудня; 11 — Стара Буда;
 IV — поселення ІІ фази томашівсько-сушківської групи: 12 — Сушківка; 13 — Доброводи; 14 —
 Тальне; 15 — Колодисте; 16 — Россоховатка; 17 — Вільховець;
 V — поселення ІІІ фази томашівсько-сушківської групи: 18 — Кочержинці (урочище Паньківка);
 19 — Таллянки; 20 — Мощурів; 21 — Майданецьке; 22 — Чичиркоївка;
 VI — поселення ІV фази томашівсько-сушківської групи; 23 — Томашівка; 24 — Василькове;
 VII — поселення томашівсько-сушківської групи, приналежність яких до окремих фаз не ви-
 значена: 25 — Теплик; 26 — Сарни; 27 — Синиця; 28 — Паланка; 29 — Дмитрушки; 30 — Старі
 Бабани; 31 — Ятранівка; 32 — Бабанка; 33 — Піщене; 34 — Кайтанівка; 35 — Комарівка;
 36 — Буда Орловецька.

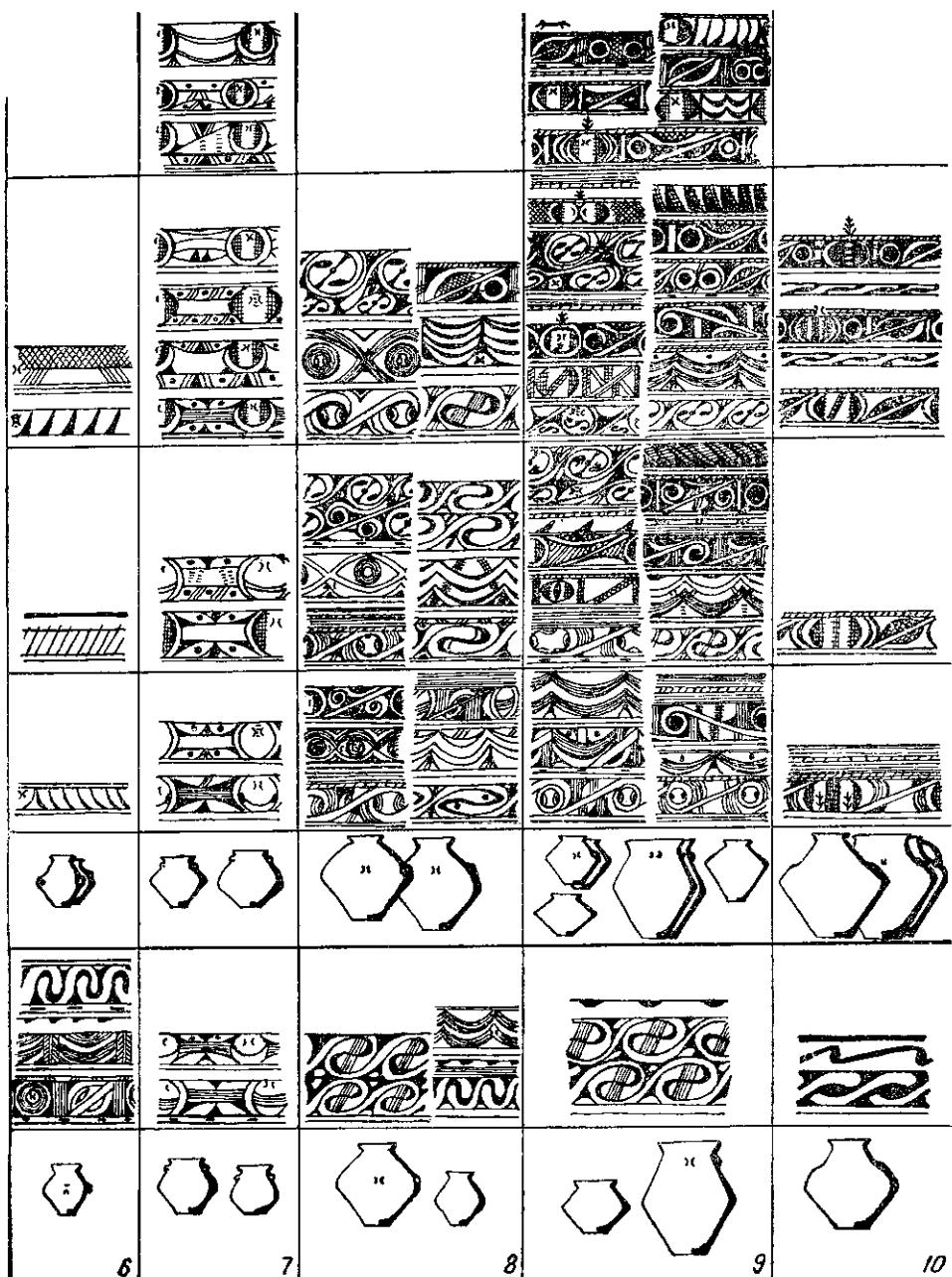
та горщиців. Вперше з'являються приземкуваті біконічні посудини, гострореберні кубки, біконічні посудини з різким переходом від плічок до конічної горловини. У композиції розпису продовжують використовуватись S-подібні дуги, широкі стрічки-фестони, що покривають верхню половину посудини, схема «лицьових урн» (рис. 2 г, 7, 8, 9, 11). Часто посудини розписувалися у два фризи. Разом з тим з'являються нові схеми — «Tangentenkreisband»⁹ «совиний лик», сполучення тангентного орнаменту з волютами (рис. 2 г, 8, 9). Необхідно відзначити, що в розписі посуду цієї фази намічається тенденція до ускладнення орнаментальних схем другорядними деталями: «сіткою», витягнутими трикутниками, рядами «ком», що найбільше характерно для тангентних і волютних схем.

У наступній фазі, що представлена поселеннями Колодисте¹⁰, Россоховатка, Тальне, Сушківка¹¹, Доброводи¹², значно гострішими стають плічка більшості типів посудин; приземкуватими грушоподібні посудини та амфори; поряд з конічною з'являється широка ввігнуто-циліндрична горловина у біконічних посудин з різко профільованими плічками. Збільшується кількість конічних мисок з потовщеним краєм вінець і півсферичних мисок, гостроребрих кубків, кратерів з гострими плічками. У розписі конічних та півсферичних мисок набуває поширення

володимирівської група	Чеснічійо - сушкивська група				
	1	2	3	4	5
1.0030					
2.0030					
3.0030					
4.0030					
5.0030					
e					
d					
c					
b					
a					

Рис. 2. Порівняльна таблиця форм і орнаментації столового посуду володимирівської

нова схема у вигляді концентричних кіл. Для кубкоподібних біконічних посудин характерним стає метопний розпис, але зберігається орнамент із горизонтальних S-подібних дуг. Трапляється сполучення цих двох систем (рис. 2 д, 5). Інколи посудини цього типу (як правило, з петельчастою ручкою) розписані у вигляді смуги з овалів, що розімкнуті вертикальними лініями. На сферо- та біконічних посудинах з'являється новий варіант розпису із трансформованих S-подібних дуг з «листочками» на кінцях (рис. 2 д, 8, 9). Такий орнамент наносився у два фризи, часто в сполученні з волютами. Частіше використовується орнамент із трикутників з витягнутою вершиною, що вузькою смugoю оперізує плічка посудин (рис. 2д, 9). Схема «Tangentenkreisband» помітно спрощується. Для кратерів на цій фазі використовується сталий тип розпису —

						<img alt="Vases 909-9

Рис. 3. Кераміка з поселень Перегонівка (1), Небелівка (2), Глибочок (3).

таманних раніше лише конічним мискам — S-подібні дуги, зімкнуті півовали, крапки або «сітка» в овалі у центрі дна, хрестоподібний метопний розпис (рис. 2е, 3).

У орнаментації кубків починає використовуватися стрічка з «сіткою» або суцільна «сітка», що вкривала плічка. Така сама орнаментація і у амфор витягнутої форми. У метопному розписі кубкоподібних біконічних посудин рідше використовуються фестони, а частіше нахилені хвилеподібні лінії (рис. 2е, 4, 5).

На сфероконічних посудинах переважає розпис розірваними S-подібними дугами, закомпонованими у верхній і нижній фризи, а також орнаментація, ускладнена витягнутими трикутниками навскісною «сіткою», вертикальними тонкими лініями, «комами». Рідше трапляються системи «Tangentenkreisband», «совиний лик», S-подібні дуги, фестонний орнамент (рис. 2е, 8).

Подібний процес у зміні орнаментації поширюється і на біконічні гострореберні посудини. Переважає тангентний розпис, до того ж тангентний фриз розпадається на окремі ланки — відбувається процес зближення з метопним орнаментом. Рідко використовуються в орнамен-

тації розірвані S-подібні дуги з «листочками», що розміщаються як у два, так і в один фриз. Частіше трапляється розпис у вигляді витягнутих трикутників, з'являється суцільна «сітка». Волюти, типові для двох попередніх фаз, — відсутні (рис. 2е, 9).

Ускладнений тангентний орнамент біконічних посудин з широкою циліндричною горловиною також розпадається на окремі ланки, проміжки між ними заповнюються або вертикальними лініями, або стрічкою з «сітки». Край вінець прикрашено горизонтальними S-подібними дугами (рис. 2е, 10).

Грушоподібні посудини розписані S-подібними дугами (часто у спрощеному вигляді) і дуже рідко схематизованою системою «Tangentialkreisband». Фестонний орнамент на цих посудинах вже не трапляється. Оформлюється стала система орнаментації горщиків — трикутники з витягнутою вершиною, що змикаються із стрічками, заповненими прямою або косою «сіткою». Вінця прикрашені «комами» (рис. 2е, 11).

До четвертої, заключної фази ми віднесли керамічні комплекси поселень Томашівка¹⁴ та Василькове¹⁵.

Кераміці цих пам'яток притаманна гострореберність усіх типів посуду. Для даної фази характерні гострореберні кубки з широкими плічками та ввігнутого-циліндричною горловиною, приземкуваті амфори, біконічні посудини, горщики. Помітна тенденція до зменшення типів посуду — практично зникають грушоподібні та сфероконічні посудини, біконічні з різко профільованими плічками та ввігнутого-циліндричною горловиною. Кратероподібні посудини замінюються горщиками, кількість яких на даній фазі помітно збільшується. Змінюється форма біконічних посудин. Вже нема великих біконічних посудин витягнутих пропорцій з широкою горловиною, характерними стають посудини з широкими плічками, що знаходяться вище середини висоти. Стінки деяких конічних мисок набувають помітної опукlostі, що наближає їх до півсферичних. Частина горщиків з високими, широкими плічками та невисокими прямими вінцями мають чотири стовпчасті ніжки. Кількість їх на основі матеріалу з поселення Василькове збільшується. На кубкоподібних біконічних посудинах з'являються композиції у вигляді витягнутих трикутників з «сіткою». Приземкуваті амфори зберігають так званий лицьовий орнамент, але в дуже спрощеному варіанті. Скорочується кількість схем розпису для біконічних посудин. Залишається тангентна схема, але розчленована на ланки, що ритмічно повторюються. Композиція ускладнювалася деталями: «сітка», ряди «ком», короткі стрічки з вертикальних ліній. Крім того, ще поширені композиції з витягнутих трикутників. Спрощується орнаментація горщиків, хоча мають місце і старі варіанти розпису (рис. 2ж, 4—14).

Однією з особливостей орнаментації посуду четвертої фази є виконання розпису в один вузький фриз.

Таким чином, аналіз керамічних комплексів дає можливість визнати чотири послідовні фази розвитку томашівсько-сушківської групи: 1 — Попудня, Стара Буда; 2 — Колодисте, Тальне, Россоховатка, Сушківка, Доброводи; 3 — Тальянки, Мошурів, Майданецьке, Чичеркозівка, Кочержинці (урочище Паньківка); 4 — Томашівка, Василькове.

Отже, тенденція розвитку форм і орнаментації столового посуду від ранніх фаз томашівсько-сушківської групи до пізніх виявляється у поступовому зникненні форм з м'яким S-подібним профілем і повному переході до гострореберних з кількісним переважанням біконічних посудин при зменшенні або зникненні інших типів. У орнаментації зменшується кількість схем. Зникають або трансформуються спіральні, волютні та фестонні композиції, поступаючись метопним та тангентним схемам. До того ж останні розчленовуються на окремі ланки, що ритмічно повторюються. Орнаментальні композиції стають більш схематичними, основний мотив навпаки, надмірно ускладнюється другорядними деталями. Важливим показником є те, що орнамент компонується в одну вузьку смугу.

Суттєвих змін у формах та орнаментації кухонного посуду не відбувається, але простежується його поступове зменшення в процентному відношенні: Сушківка — 20—15, Тальянки — 7—5, Томашівка — 3—1 %.

Зіставлення кераміки володимирівської та томашівсько-сушківської груп виявляє спільність багатьох морфологічних та стилістичних ознак. Зокрема близькі всі типи мисок і їх варіанти. Форма володимирівських кубків, кубкоподібних біконічних посудин з низькими округлими плічками та циліндричною горловиною аналогічна тим самим типам посуду першої фази томашівсько-сушківської групи. Це стосується сфероконічних і грушоподібних посудин, шоломовидних та зрізано-сферичних покришок, горщиків, кратерів, амфор. Один з варіантів форми амфор (низькі округлі плічка та ручки на шийці) з Попудні ідентичний подібним амфорам Володимирівки. У керамічному комплексі Володимирівки зрідка трапляються приземкуваті біконічні посудини з вузькою горловиною та різко відігнутими вінцями і великих біконічні посудини витягнутих пропорцій з широкою горловиною та широким, прямим, ледве відігнутим краєм вінець. Такі посудини є на першій і набувають найбільшого поширення з другої фази розвитку томашівсько-сушківської групи.

Чимало схожих рис в орнаментації посуду обох груп. Майже однаково розписувалися кубки, амфори, кратери. Збігаються деякі орнаментальні схеми мисок, покришок, горщиків. Розпис посудин із Колодистого (S-подібні дуги з метопним орнаментом) і Сушківки (метопний з фестонами) знаходить прямі аналоги серед кераміки з Володимирівки. Для обох груп дуже близькі орнаментальні схеми у вигляді S-подібних дуг (у два фризи) та фестонні композиції. Розбіжність у розписі між порівнюваними групами чітко простежується при розгляді тангентного орнаменту бі- та сфероконічних посудин. Тангентні схеми не трапляються на посуді володимирівських поселень, а для томашівсько-сушківської кераміки вони — пануючий малюнок, до того ж деякі варіанти тангентної орнаментації властиві лише цій групі.

В оформленні «столового» посуду пам'яток томашівсько-сушківської групи використовувалися (зрідка) схеми «Tangentenkreisband» та «совиний лик». Подібні схеми майже непомітні на посуді Володимирівки¹⁶, що й зрозуміло, бо ця група існувала ще до поширення розписних орнаментів цих схем в орнаментації посуду етапу В—ІІ. Пізніше значного поширення дані схеми набувають в розписі петренської групи, що дає можливість синхронізувати її середній ступінь розвитку, або каракушенський і петренський ступені (за В. І. Маркевичем), з ранньою фазою томашівсько-сушківської групи¹⁷. Подібність матеріалів володимирівської, петренської та томашівсько-сушківської груп пояснюється тим, що петренська і володимирівська пов'язані зворотним генетичним зв'язком з більш ранньою групою наддністриянських пам'яток початку етапу В—ІІ, а володимирівська, в свою чергу, є вихідною томашівсько-сушківської. Таким чином, основним компонентом у формуванні томашівсько-сушківської групи виступає місцеве, південнобузьке населення (табл.).

Найбільш складним є питання походження і історичної долі пам'яток томашівсько-сушківської групи. Власне кажучи, їх генетичний зв'язок з пам'ятками володимирівського типу не викликає сумніву, зважаючи на загальну тенденцію розвитку, а також часткове перекривання територій їх поширення. Але походження пам'яток типу Володимирівка ще не з'ясоване. Т. Г. Мовша останнім часом висловила думку, що пам'ятки томашівсько-сушківської групи виникли в процесі міграції пізньопетренських племен з Подністров'я та частини населення з пам'яток типу Володимирівка¹⁸. Ми вважаємо, що цей процес проходив дещо інакше, а саме, очевидно, якась частина населення ще до складення петренської групи пам'яток просунулася з Подністров'я по Південному Бугу та його притоках (Синюха, Ятрань, Гнилий та Гірський Тіки-

чі) у район, зайнятий племенами, відомими за пам'ятками типу Миропілля. В контактній зоні в результаті взаємовпливів, напевно, і склалося нове локальне утворення, представлене пам'ятками типу Володимирівка. У процесі їх розвитку й виникли пам'ятки томашівсько-сушківської групи. Останні, в свою чергу, мали зв'язок з племенами петренської групи, про що свідчить близькість деяких форм і запозичення від петренських

Періодизація та синхронізація поселень томашівсько-сушківської групи порівняно з пам'ятками суміжних територій

Етап	Дністер, Прут	Південний Буг	Середнє Подніпров'я
C-II—γ-II	Бринзени-Циганка	Кочергинці (урочище Шульгівка)?	Софіївська група
C-II—γ-II C-I—γ-1	Варварівка XV	Собківка, Багва Косенівка?	Лукашівська група
	Стіна 4	Василькове Томашівка	Чапаївська група
C-I—γ-1	Варварівка VIII	Тальянки, Майданецьке Доброводи Сушківка	
	Петрени	Тальне, Колодисте Стара Буда Попудря Глибочок Небелівка	Пам'ятки типу Коломайщина I
B-II	Коновка Бринзени VIII Раковець Яблона (?)	Володимирівка	Пам'ятки типу Коломайщина II

племен орнаментальних схем «Tangentenkreisband» та «совиний лик».

Подальша доля томашівсько-сушківських племен залишається невідомою. Територія, зайнята ними, заселяється племенами пізнішого Трипілля (Косенівка, Багва, Собківка)¹⁹, які генетично не пов'язані з томашівсько-сушківською групою, оскільки їх кераміка аналогічна кераміці комплексів таких пам'яток Подністров'я, як Варварівка XV, Крутобородинці II та ін., що вказує на їх більш пізній час.

Не виключено, що хронологічний розрив між пам'ятками томашівсько-сушківськими і більш пізніми може бути пов'язаний з тим, що перші були витиснені з цієї території степовими племенами на захід і лише через деякий час її заселили знову. Про це можуть свідчити матеріали пізньопетренського поселення Стіна IV²⁰, де є окремі посудини, форма яких і розпис запозичені з томашівсько-сушківських зразків, а частина грушоподібних посудин (блізько 7%) цього поселення аналогічна посудинам даного типу з Мошувова, Майданецького, Тальяночок. У орнаменті біконічних посудин з'являється характерний для томашівсько-сушківської групи метопний розпис з символом «світового дерева». Крім того, тут виявили «імпортні» гострореберні кубки. «Імпортна» томашівсько-сушківська кераміка становить в Стіні IV понад 2 % комплексу столового посуду.

Проте територія Побужжя вивчена ще недостатньо, і тому висловлене ними припущення потребує обґрунтuvання новими матеріалами.

Наступний етап трипільської культури в межиріччі Південного Бугу і Дніпра представлений матеріалами з поселення Кочергинці, урочища Шульгівка та з курганів поблизу с. Колодистого²⁴, що подібні до речей з найпізніших поселень Печера, Сандраки, Городськ та ін.

Запропонована схема розвитку томашівсько-сушківських пам'яток і заключних етапів трипільської культури межиріччя Південного Бугу і Дніпра має попередній характер, так само, як іхня синхронізація з

пам'ятками інших територій. Додаткові розкопки відомих пам'яток та пошуки нових можуть внести певні корективи, але загальна тенденція розвитку місцевих пам'яток, на нашу думку, простежена вірно.

В. А. КРУЦ, С. Н. РЫЖОВ

Фазы развития памятников томашевско-сушковской группы

Резюме

Аналіз столової кераміки трипольських поселень етапа В/II — С/І междуречья Южного Буга и Днепра позволил наметить переходные ступени от памятников среднего периода (типа Владимировка) к памятникам томашевско-сушковской группы, представленные поселениями Перегоновка, Небелевка, Глыбочек, а также выделить четыре фазы в развитии томашевско-сушковской группы.

Основанием для таких построений послужил анализ общей линии развития форм и орнаментации столовой посуды, что проявляется в постепенном переходе от мягкого S-образного профиля к острореберным формам с преобладанием биконических сосудов, а также в уменьшении количества орнаментальных схем, исчезновении или трансформации спиральных, волютных и фестонных композиций, переходе к мостопным и тангентным схемам.

К первой, наиболее ранней фазе отнесены Попудня и Старая Буда, ко второй — Колодистое, Тальное, Россоховатка, Сушковка, Доброводы, к третьей — Тальянки, Мошурков, Майданецкое, Чичерковка, Кочержинцы (урочище Паньковка) и к четвертой — Томашевка, Васильково.

Впоследствии на указанной территории появляются такие поселения, как Косенковка, Багва, Собковка и др. Между ними и рассмотренными выше памятниками существует определенный хронологический разрыв. Развитие трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра завершается с появлением памятников этапа С/ІI (поселение с. Кочержинцы, урочище Шульгавка, курганы у с. Колодистое), генетическая связь которых с предшествующими памятниками пока не прослеживается.

¹ Passek T. S. La céramique tripolienne. — ИГАИМК, 1935, № 122; с. 1—165; Passek T. C. Periodizacija tripol'skikh poselenij. — МИА, 1949, № 10, с. 1—245.

² Стефанович В. А., Диденко О. П. Археологические памятники Уманщины. — НА ИА АН УССР, 1968, ф. 12, № 534.

³ Храбан Г. Ю. Археологические памятники Уманщины. — Там же, 1961, ф.12, № 458.

⁴ Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга. — В кн.: Первобытная археология — поиски и находки. Киев, 1980, с. 198—203.

⁵ Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях. — Археологія, 1973, 10, с. 32—41.

⁶ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье). — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. Киев, 1980, с. 163—185.

⁷ Hittner M. Etudes sur la civilisation premyscénienne dans le bassin de la Mer Noire, daprés des fonilles personnelles. — Swiatowit, 1933, № 14, с. 26—163.

⁸ Якимович М. К. Раскопки в с. Старий Буде: Отчет ИАК за 1906 г. — Спб., 1909, с. 106—109; Отчет ИАК за 1907 г. — Спб., 1910, с. 99—100.

⁹ Схема «Tangentenkreisband» — концентричні кола, об'єднані дугами-тангентами в орнаментальну смугу. Тангентний орнамент на відміну від «Tangentenkreisband» зберігає основну схему, але концентричні кола замінюються поодинокими, а дуги-тangenti доповнюються піввалами з «сіткою», трикутниками, стрічками вертикальних або навскісних ліній. До того ж тангентний орнамент часто сполучається з волютами, фестонами, метопною композицією.

¹⁰ Доманіцкий В. Н. Раскопки на месте поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого, Звенигор. — АЛЮР, 1901, с. 69—72; Беляшевский Н. Ф. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого, Звенигор. — Там же, 1900, с. 148—155; Спицyn A. A. Раскопки глиняных площаць близ с. Колодистого Киевской губернии. — Изв. ИАК, 1904, вып. 12, с. 87—118.

¹¹ Точки трипольської культури біля с. Сушківка на Гуманщині (розкопки року 1916). — Трипольська культура України, 1926, вип. 1, с. 43—63.

¹² Розвідки Збеновича В. Г. та Круца В. О. Колекція зберігається у фондах ІА АН УРСР, 1971, № 145.

¹³ Долинский А. Л. Археологические разведки в Звенигородском у. Киевской губернии. — АЛЮР, 1904, с. 248—249; Розкопки біля с. Томашівка. — Короткі звідомлення ВУАК за 1925 р. К., 1926, с. 54—60; В. И. Бидзилля, С. Н. Рыжов и др. Отчет о работе историко-технической экспедиции 1980 г. — НА ИА АН УССР, 1980 /21, с. 10—15; В. А. Круц, В. Г. Збенович, С. Н. Рыжов, В. А. Шумова. Отчет о работе Тальянского отряда Трипольской экспедиции в 1981 г. — Там же, 1981 /11, с. 1—37.

¹⁴ Розкопки біля с. Томашівка. — Короткі звідомлення ВУАК за 1925 р. К., 1926, с. 54—60; Розкопки біля с. Томашівка на Гуманщині. — Короткі звідомлення ВУАК за 1926 р. К., 1927, с. 54—62.

¹⁵ Фотоархів ІА АН УРСР, № 2603.

¹⁶ З поселення поблизу с. Володимирівка походить випадкова знахідка грушоподібної посудини, орнаментована схемою «*Tangentenkreisband*».

¹⁷ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1980, с. 1—183; Рыжков С. Н. О периодизации трипольских поселений петренской группы. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: (Тез. докл. респ. конф. молодых ученых). Киев, 1981, с. 27—28.

¹⁸ Мовша Т. Г. О расселении племен культур Триполье-Кукутени в среднем и в начале позднего периода. — Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980, с. 40—41.

¹⁹ Passek T. S. La céramique..., p. 1—165.

²⁰ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре. — КСИА АН УССР, 1960, № 10, с. 23—33.

²¹ Спицын А. А. Раскопки курганов близ с. Колодистого Киевской губернии. — Изв. ИАК, 1904, вып. 12, с. 119—126.

**АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО МІЖВІДОМЧОГО
ЗБІРНИКА «АРХЕОЛОГІЯ»,
ВИП. 1—50 (1971—1984 рр.)**

Статті

- Агбунов М. В. Давньогрецький Ніконій, 32, с. 13—19.
- Анохін В. О. Нове у вивченні монетної справи Херсонеса, 24, с. 3—16.
- Артамонов М. І. Кіммерійська проблема, 9, с. 3—15.
- Артеменко І. І. Основні підсумки і завдання археологічних досліджень в Українській РСР, 26, с. 3—20.
- Артеменко І. І. Підсумки і перспективи розвитку археологічної науки на Україні, 40, с. 3—15.
- Асеев Ю. С., Харламов В. О., Мовчан І. І. Дослідження архітектури Кловського собору в Києві, 30, с. 37—46.
- Асеев Ю. С. Про дату будівництва київської Софії, 32, с. 3—12.
- Ауліх В. В. Про вивчення слов'яноруської кераміки, 21, с. 66—71.
- Балагурі Е. А. Археологічні дослідження на Закарпатті за роки Радянської влади, 2, с. 34—43.
- Баран В. Д. Пам'ятки черняхівського типу на території Західної Волині та Верхнього Подністров'я (Історія вивчення), 14, с. 14—25.
- Баран В. Д., Максимов Є. В. Досягнення і проблеми ранньослов'янської археології в УРСР, 26, с. 59—77.
- Баран В. Д. Підсумки досліджень у галузі слов'яно-руської археології (1976—1980 рр.), 40, с. 83—97.
- Барцева Т. Б. Про металургійні слави на території Північного Причорномор'я в кінці I тисячоліття до н. е. та в перших століттях н. е., 14, с. 26—31.
- Бессонова С. С. Зображення Афіни за матеріалами Північного Причорномор'я, 17, с. 23—38.
- Бессонова С. С., Раєвський Д. С. Золота пластинка із Сахнівки, 21, с. 39—50.
- Бессонова С. С. Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи, 23, с. 11—24.
- Бессонова С. С. Деякі релігійні аспекти скіфської ідеології, 34, с. 3—17.
- Бессонова С. С. Дів.: Тереножкін О. І., Бессонова С. С., Мурзін В. Ю. ...
- Березанська С. С. Про роль металургії у суспільному прогресі в епоху міді та бронзи, 2, с. 3—9.
- Березанська С. С., Косарєва А. О. Валиковий орнамент на кераміці зрубної культури, 39, с. 3—14.
- Белан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тисячолітті н. е., 24, с. 29—37.
- Белан Н. Г. Fauna Трахтемирівського городища, 38, с. 50—63.
- Беляєва С. О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII—XIV ст., 31, с. 36—45.
- Бібиков С. М., Крижницький С. Д. Дослідження античних пам'яток на Україні, 40, с. 55—71.
- Бідзіля В. І. Дослідження Гайманової могили, 1, с. 44—56.
- Брайчевський М. Ю. Археологія і кібернетика. Застосування великих ЕОМ в археологічному дослідженні, 5, с. 41—52.
- Братченко С. Н. Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я, 11, с. 21—27.
- Вакуленко Л. В., Янушевич В. В. Землеробство на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е., 14, с. 31—41.
- Висоцький С. О. Деякі питання історичної інтерпретації софійських граффіті, 14, с. 3—14.
- Висоцький С. О. Реконструкція портретів родини Ярослава Мудрого в Софії Київській, 17, с. 3—15.
- Вознесенська Г. О., Орлов Р. С., Коваленко В. П. Дослідження літописного Блистовита, 48, с. 19—35.
- Волкобой С. С. Дів.: Ковальова І. Ф., Волкобой С. С. ...
- Воляник В. К. Пам'ятки черняхівської культури на Волині, 29, с. 54—62.
- Гаврилюк Н. О. Кераміка степових скіфських поховань IV—III ст. до н. е., 34, ст. 17—30.
- Гаврилюк Н. О. Скіфські імітації форм античного гончарного посуду, 48, с. 7—12.
- Гаврилюк Н. О., Гороховський Є. Л., Зубар В. М. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори, 49, с. 25—40.

- Ганжа А. І. Поняття «археологічна культура» в працях В. В. Хвойки, 46, с. 56—63.
- Гей О. О. Середньодніпровська і північнопричорноморська зона черняхівської культури (За матеріалами похованого обряду), 34, с. 35—53.
- Гей О. О. Скіфо-сарматські елементи в могильниках черняхівської культури в межиріччі Дніпра та Дністра, 50, с. 27—36.
- Генінг В. Ф. Деякі питання розвитку археологічної науки, 19, с. 3—10.
- Гершкович Я. П. Про кам'яні поховані споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я, 41, с. 15—21.
- Гладилін В. М. Категорії культурної спільноти в ранньому палеоліті, 8, с. 3—8.
- Гладилін В. М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи, 40, с. 15—34.
- Гладких М. І. До методики типологічно-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря, 9, с. 15—21.
- Гладких М. І. Мінливість знарядь в процесі їх виробництва та її роль в утворенні локальних варіантів матеріальної культури, 24, с. 17—21.
- Гопак В. Д., Хавлюк П. І. Про технологію обробки заліза в уличів, 12, с. 33—41.
- Гопак В. Д. Ковалська справа у ранніх слов'ян в Середньому Подніпров'ї, 17, с. 15—22.
- Гопак В. Д., Сухобоков О. В. Про салтівське залізообробне ремесло (За матеріалами розкопок Д. Т. Березовця), 25, с. 60—70.
- Гопак В. Д. Див.: Пачкова С. П., Гопак В. Д. ...
- Горелік М. В. Про «франкійські» шоломи, 44, с. 11—29.
- Гороховський Є. Л. Підковоподібні фібули Середнього Подніпров'я з виїмчастою смаллю, 38, с. 16—36.
- Гороховський Є. Л. Див.: Гаврилюк Н. О., Гороховський Є. Л., Зубар В. М. ...
- Горюнов Є. О. Про періодизацію деснянських старожитностей другої та третьої чверті I тисячоліття н. е., 18, с. 42—50.
- Гудкова О. В. Поселення перших століть нашої ери в степах Північно-Західного Причорномор'я, 42, с. 3—10.
- Даниленко В. М. Фрідріх Енгельс як стеноісторик, 3, с. 3—12.
- Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії снеолітичного населення Південної Європи, 6, с. 3—20.
- Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки кіївського типу, 19, с. 65—92.
- Данилова Е. І., Шиденко В. А., Дяченко В. Д., Сегеда С. П. Нестор-літописець — антропологічна характеристика, 38, с. 3—16.
- Данилова Е. І. Антропологічний матеріал дитячих поховань мустьєрської стоянки Заскельне VI, 43, с. 3—14.
- Дергачов В. О. Класифікація кераміки і відносна хронологія поховань Вихватинського могильника, 19, с. 44—56.
- Довженко Н. Д. Поховання з антропоморфними стелами у світлі етнографічних матеріалів, 32, с. 27—35.
- Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі, 16, с. 3—14.
- Душевинський В. П., Колосов Ю. Г. Реконструкція природних укриттів над мустьєрськими стоянками Заскельне V та VI, 19, с. 10—21.
- Дяченко В. Д. Див.: Данилова Е. І., Шиденко В. А., Дяченко В. Д., Сегеда С. П. ...
- Журко О. І. Черняхівські житла на Середньому Дністрі, 38, с. 36—43.
- Залізняк Л. Л. Рудоострівська мезолітична культура, 25, с. 12—21.
- Залізняк Л. Л. Деснянська мезолітична культура, 46, с. 1—17.
- Захарук Ю. М. До розробки теоретичних основ археології, 1, с. 7—13.
- Збенович В. Г. Хронологія пізнього Трипілля, 7, с. 3—25.
- Збенович В. Г. Періодизація та хронологія раннього Трипілля, 35, с. 3—25.
- Зіньковський К. В. До проблеми трипільського житлобудування, 15, с. 13—22.
- Зоценко В. М. Експорт зброй Києва в Південно-Східну Прибалтику, 44, с. 47—61.
- Зубар В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі, 20, с. 42—46.
- Зубар В. М. Історія розкопок і топографія античного некрополя Херсонеса, 25, с. 50—59.
- Зубар В. М. Склепи з нішами-лежанками з некрополя Херсонеса, 28, с. 36—45.
- Зубар В. М. Див.: Гаврилюк Н. О., Гороховський Є. Л., Зубар В. М. ...
- Зуц В. Л. Про античну форму власності в Ольвії, 3, с. 22—25.
- Зуц В. Л. Громадянська община ольвіополітів догетського часу, 16, с. 37—48.
- Іллінська В. А. Зображення ремісників на античних виробах з Північного Причорномор'я, 20, с. 31—36.
- Іллінська В. А. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів, 12, с. 13—26.
- Карішковський П. О. Про так звані портретні монети скіфського царя Скілура, 9, с. 28—33.
- Ключко Л. С. Реконструкція скіфських головних жіночих уборів (За матеріалами Червонооперекопських курганів), 31, с. 16—28.
- Клюкін О. А., Колосов Ю. Г. Палеографія мустьєрського місцезнаходження Червона балка в Криму, 25, с. 3—12.
- Коваленко В. П. Див.: Вознесенська Г. О., Орлов Р. С., Коваленко В. П. ...
- Ковалюва І. Ф., Волкобой С. С. Майвський локальний варіант зрубної культури, 20, с. 3—22.
- Козак Д. Н. Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подніпров'ї і Західному Побужжі, 37, с. 31—48.
- Козак Д. Н., Пащевич Г. О. Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі i в перших віках нашої ери, 50, с. 18—27.

- Козловський А. О.* Господарська діяльність осілого населення Х—ХІІІ ст. у Південно-му Подніпров'ї, 37, с. 59—72.
- Козуб Ю. І.* Передмістя Ольвії, 29, с. 3—34.
- Колосов Ю. Г.* Див.: Душевський В. П., Колосов Ю. Г. ...
- Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я.* Вивчення кам'яного віку на Україні (Деякі підсумки та завдання), 26, с. 20—34.
- Колосов Ю. Г.* Див.: Клюкін О. А., Колосов Ю. Г. ...
- Колосок Б. В.* Історико-топографічні умови виникнення Луцька, 20, с. 51—59.
- Конопля В. М.* Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді — ранньої бронзи, 37, с. 17—31.
- Корпусова В. М.* Про населення хори античної Феодосії, 6, с. 41—55.
- Корпусова В. М.* Сільське населення пізньоантичного Босфору, 8, с. 27—45.
- Косарєва А. О.* Див.: Березанська С. С., Косарєва А. О. ...
- Кравченко Н. М., Корпусова В. М.* Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри, 18, с. 20—42.
- Кравченко Н. М., Струнка М. Л.* Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII—IX ст., 45, с. 84—96.
- Красковський В. І.* Генезис форми знарядь кам'яного віку, 22, с. 21—29.
- Крижицький С. Д.* Деякі питання методики реконструкції житлових будинків Північно-го Причорномор'я елліністичної епохи, 1, с. 56—68.
- Крижицький С. Д., Кубланов М. М.* Склеп № 18 некрополя Ілурата (Спроба реконструкції), 7, с. 46—57.
- Крижицький С. Д.* Деякі підсумки і завдання археологічного дослідження Ольвійської держави, 26, с. 49—58.
- Крижицький С. Д., Русєєва А. С.* Найдавніші житла Ольвії, 28, с. 3—26.
- Крижицький С. Д.* Вивчення античної культури Північно-Західного Причорномор'я, 40, с. 71—82.
- Крижицький С. Д.* Див.: Бібіков С. М., Крижицький С. Д. ...
- Крушельницька Л. І.* Про зв'язки лужицької та висоцької культур, 6, с. 30—41.
- Крушельницька Л. І.* Поселення висоцької культури, 11, с. 27—38.
- Крушельницька Л. І.* Пам'ятки могильянського типу, 13, с. 11—24.
- Кубищев А. І.* Хронологія одного типу амфор часу Київської Русі, 6, с. 55—61.
- Кубланов М. М.* Див.: Крижицький С. Д., Кубланов М. М. ...
- Кучера М. П.* Давньоруські городища в західній частині Переяславщини, 25, с. 21—31.
- Кучера М. П.* Вивчення пам'яток давньоруського часу на території УРСР, 26, 77—83.
- Кучера М. П.* Дослідження городищ на Волині й Поділлі, 29, с. 62—72.
- Лейпунська Н. О.* Класифікація амфор архаїчного часу з Ольвії, 8, с. 45—58.
- Лейпунська Н. О.* Про імпорт Фасоса та Гераклеї Понтійської в Північному Причорномор'ї, 12, с. 27—33.
- Лейпунська Н. О.* Принцип пропорціональності в античних керамічних виробах, 15, с. 22—31.
- Лейпунська Н. О.* Лутерії з Ольвії, 33, с. 32—46.
- Максимов Є. В.* Про датування зарубинецької культури, 1, с. 68—78.
- Максимов Є. В.* Зарубинецьке городище Пилипенкова гора, 4, с. 41—56.
- Максимов Є. В.* Див.: Барап В. Д., Максимов Є. В. ...
- Максимов Є. В.* Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я, 28, с. 45—55.
- Максимов Є. В., Петрашенко В. О.* Городище Монастирськ VIII—ХІІІ ст. на Середньому Дніпрі, 33, с. 3—20.
- Максимов Є. В.* Кераміка зарубинецької культури, 39, с. 40—50.
- Манцевич А. П.* До питання про «Сібірську» колекцію Петра I, 8, с. 9—27.
- Марченко К. К.* Кухонна кераміка Ольвії другої половини VI—I ст. до н. е., 43, с. 14—26.
- Мовчан І. І.* Див.: Асєєв Ю. С., Харламов В. О., Мовчан І. І. ...
- Мовча Т. Г.* Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля, 5, с. 3—24.
- Мовча Т. Г.* Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля, 11, с. 3—21.
- Мовча Т. Г.* Петренська регіональна група трипільської культури, 45, с. 10—24.
- Моця О. П.* Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів, 30, с. 27—37.
- Моця О. П.* Питання етнічного складу населення давнього Києва (За матеріалами некрополів), 31, с. 28—36.
- Мурзін В. Ю.* Скіфи на Північному Кавказі (VII—V ст. до н. е.), 27, с. 22—35.
- Мурзін В. Ю.* Див.: Тереножкін О. І., Бессонова С. С., Мурзін В. Ю. ...
- Мурзін В. Ю.* Проблема походження скіфів у сучасній історіографії, 46, с. 22—31.
- Непріна В. І.* Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в північно-східній Україні, 4, с. 18—28.
- Непріна В. І.* Типологія кам'яного інвентаря культури ямково-гребінчастої кераміки на території УРСР, 17, с. 38—52.
- Непріна В. І.* Походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України, 21, с. 3—17.
- Непріна В. І.* До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України, 41, с. 3—15.
- Нієбірідзе Г. О.* Про поширення римських монет у Східній Європі, 48, с. 12—19.
- Нужний Д. Ю.* Деякі питання «мікрорізцевої техніки», 32, с. 35—43.

- Ольговський С. Я.** Спектральний аналіз мідних та бронзових виробів з Ягорлицького поселення, 36, с. 37—41.
- Орлов Р. С.** Давньоруська вишивка XII ст., 12, с. 41—50.
- Орлов Р. С.** Художня металообробка у Києві в X ст., 42, с. 28—40.
- Орлов Р. С.** Південноруський центр художньої металообробки X ст., 44, с. 29—47.
- Орлов Р. С.** Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X—XI ст., 47, с. 24—45.
- Орлов Р. С.** Див.: Вознесенська Г. О., Орлов Р. С., Коваленко В. Т. ...
- Островерхов А. С.** Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні, 25, с. 41—49.
- Островерхов А. С.** Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні, 28, с. 26—36.
- Островерхов А. С.** Обробка кольорових металів на античних поселеннях, 36, с. 26—37.
- Отрешко В. М.** З історії Ольвійського полісу в IV—I ст. до н. е., 41, с. 34—46.
- Паньков С. В.** питання походження чорної металургії у Східній Європі, 49, с. 1—13.
- Пачкова С. П.** Виготовлення кераміки у племені зарубинецької культури, 5, с. 30—40.
- Пачкова С. П.** Поселення поблизу с. Круглик на Буковині, 23, с. 24—35.
- Пачкова С. П., Гогол В. Д.** Залізообробне ремесло на городищі Гринчук, 36, с. 54—66.
- Пачкова С. П., Петрашенко В. О.** Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук, 39, с. 51—63.
- Пашкевич Г. О., Петрашенко В. О.** Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—X ст., 41, с. 46—62.
- Пашкевич Г. О.** Природне середовище в споху палеоліту—мезоліту на території України, 47, с. 1—13.
- Пеняк С. І.** Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н. е., 12, с. 3—13.
- Петрашенко В. О.** Див.: Максимов Є. В., Петрашенко В. О.
- Петрашенко В. О.** Житла VIII—X ст. на Правобережному Подніпров'ї, 37, с. 48—59.
- Петрашенко В. О.** Див.: Пачкова С. П., Петрашенко В. О. ...
- Петровська Є. О.** Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я, 2, с. 9—22.
- Післарі І. О.** Про ткацтво в добу міді —бронзи та раннього заліза, 38, с. 70—81.
- Пічкян І. Р.** Юнійський храм акрополя Пантікапея (Датування та реконструкція), 25, с. 32—41.
- Пламеницька Є. М.** Дослідження Кам'янець-Подільського замку, 16, с. 14—37.
- Полін С. В.** Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я, 45, с. 24—34.
- Приходнюк О. М.** Ранньослов'янське житло на Поділлі, 3, с. 26—37.
- Приходнюк О. М., Казанський М. М.** Керамічні комплекси поселення Луг I на Тясмині, 27, с. 43—47.
- Приходнюк О. М.** Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя в Середньому Подніпров'ї (За матеріалами розкопок на Луці-Каветчинській), 42, с. 16—28.
- Пузікова А. І.** Вуздечкові набори з Воронезьких курганів, 35, с. 38—52.
- Радзієвська В. Є.** Техніка прадіння у населення лісостепової Скіфії, 32, с. 19—26.
- Радзієвська В. Є.** Обробка кістки та рогу в Лісостепової Скіфії, 41, с. 21—33.
- Раевський Д. С.** Див.: Бессонова С. С., Раевський Д. С. ...
- Річков М. О.** Про зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу, 38, с. 64—69.
- Ріман О. М.** Про вплив природних умов на топографію поселень скіфського часу в басейні Сіверського Дніця, 50, с. 3—9.
- Рубан В. В.** Магістратура агорономів в Ольвії, 39, с. 30—40.
- Русєєва А. С.** Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу о-ва Березань, 2, с. 22—29.
- Русєєва А. С.** Культ Кори-Персефони в Ольвії, 4, с. 28—40.
- Русєєва А. С.** Культ Кібели в Ольвії, 7, с. 35—45.
- Русєєва А. С.** Рельєфні зображення Діоніса та Аріадни на посуді з Ольвії, 20, с. 36—42.
- Русєєва А. С.** Див.: Крижицький С. Д., Русєєва А. С. ...
- Русєєва А. С.** Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я. VII—V ст. до н. е., 30, с. 3—18.
- Русєєва А. С.** Негрецькі елементи в релігії Ольвії римського часу, 37, с. 3—17.
- Русєєва А. С.** Економічні і культурно-політичні зв'язки Ольвії з Херсонесом, 44, с. 7—14.
- Рябова В. О.** Дерев'яні чащі з оббивками з курганів скіфського часу, 46, с. 31—41.
- Сагайдак М. А.** Див.: Толочко П. П., Сагайдак М. А. ...
- Сегеда С. П.** Див.: Данилова Є. І., Шиденко В. А., Дяченко В. Д., Сегеда С. П. ...
- Симонович Е. О.** Північне Причорномор'я і слов'яні-анти, 2, с. 29—34.
- Симонович Е. О.** Деякі типи ранньосередньовічної кераміки, 7, с. 57—67.
- Симонович Е. О.** Черняхівські племена Подніпров'я (Культура та етнос), 10, с. 9—23.
- Симонович Е. О.** Черняхівські горщики Подніпров'я, 36, с. 41—54.
- Сітливий В. І.** До методики визначення рівня пластинчастості палеолітичних індустрій, 48, с. 1—7.
- Скорий С. А.** Скіфські давні мечі, 36, с. 19—26.
- Скорий С. А.** Історія вивчення зброй скіфського типу в Середній Європі, 39, с. 23—30.
- Скржинська М. В.** Значення «Природничої історії» Плінія для вивчення Північного Причорномор'я, 19, с. 56—65.

- Скржинська М. М.* Опис Північного Причорномор'я в «Периплі ойкумені» псевдо — Скілака і «Перігесі» псевдо — Скімна, 35, с. 25—38.
- Смирнов С. В.* Деякі актуальні завдання вивчення антропогенезу, 45, с. 1—10.
- Смирнова Г. І.* Щодо поховального характеру ранньоскіфських пам'яток поблизу сіл Долиняни, Новосілки, Білоусівки, 23, с. 3—10.
- Сміленко А. Т.* Слов'яни і степові племена в Південному Подніпров'ї, 7, с. 67—75.
- Сокол М. Т.* Римов — давньоруське місто-застава, 21, с. 72—76.
- Солдатенко Л. В.* Пам'ятки раннього палсоліту Угорщини, 31, с. 3—16.
- Соломонік Е. І.* Таври і Тавріка, 20, с. 41—50.
- Сорочан С. Б.* Про так звані рубчасті світильники з Херсонеса, 38, с. 43—50.
- Сорочан С. Б.* Економічні зв'язки Херсонесу Таврійського з західними римськими провінціями в I ст. до н. е. — V ст. н. е., 50, с. 9—18.
- Струнка М. Л.* Див.: Кравченко Н. М., Струнка М. Л. ...
- Суботін Л. В., Черняков І. Т.* Новотроянівський скарб та питання обміну металом в добу пізньої бронзи, 39, с. 15—23.
- Сухобоков О. В.* Деякі проблеми вивчення роменської культури, 3, с. 37—49.
- Сухобоков О. В.* До питання про пам'ятки волинського типу, 21, с. 50—66.
- Сухобоков О. В.* Див.: Гопак В. Д., Сухобоков О. В. ...
- Телегін Д. Я.* Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу, 4, с. 3—17.
- Телегін Д. Я.* Про номенклатурний список крем'яних виробів доби мезоліту-неоліту, 19, с. 21—45.
- Телегін Д. Я.* Про становлення скотарства і землеробства на південному заході Європейської частини СРСР, 21, с. 17—26.
- Телегін Д. Я.* Закон про охорону пам'яток історії і культури та проблема організації охоронних розкопок археологічних об'єктів на Україні, 26, с. 100—104.
- Телегін Д. Я.* Див.: Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я. ...
- Телегін Д. Я.* Підсумки та завдання вивчення доби мезоліту і неоліту на Україні, 40, с. 34—48.
- Телегін Д. Я.* Про неолітичні пам'ятки Подоння і Степового Поволжя, 36, с. 3—19.
- Тереножкін О. І.* Класи і класові відносини у Скіфії, 15, с. 3—13.
- Тереножкін О. І.* Проблема скіфської культури в радянській археології, 26, с. 34—49.
- Тереножкін О. І.* Кіммерійські стели, 27, с. 12—22.
- Тереножкін О. І., Бессонова С. С., Мурзін В. Ю.* Археологія раннього залізного віку на території України в роки Х п'ятирічки, 40, с. 48—55.
- Тимощук Б. О.* Середньовічний Хотин, 22, с. 29—39.
- Тищенко О. Р.* Походження поліхромних керамічних рельєфів зі Стариці та Дмитрова, 24, с. 46—52.
- Тищенко О. Р.* Дрібна пластика з зображеннями Бориса і Гліба, 46, с. 44—56.
- Толочко П. П.* Нове у вивчені Києва, 26, с. 84—100.
- Толочко П. П., Сагайдак М. А.* Вивчення стародавнього Києва в 1976—1980 рр., 40, с. 97—111.
- Третьяков П. М.* З історії східних слов'ян у I тисячолітті н. е., 10, с. 3—9.
- Фомін Л. Д.* Техніка обробки заліза в Ольвії і Тірі, 13, с. 25—31.
- Хавлюк П. І.* До питання про виготовлення жорен у давній Русі, 9, с. 34—40.
- Хавлюк П. І.* Див.: Гопак В. Д., Хавлюк П. І. ...
- Хавлюк П. І.* Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра, 18, с. 7—19.
- Хавлюк П. І.* Про реконструкцію черняхівських жорен, 24, с. 21—28.
- Хавлюк П. І.* Пізньоскіфське селище Сорока, 29, с. 34—54.
- Хавлюк П. І.* Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя, 34, с. 30—35.
- Хазанов А. М., Черненко Є. В.* Час і мотиви пограбування скіфських курганів, 30, с. 18—26.
- Харламов В. О.* Київська садиба Х ст. (За матеріалами розкопок Подолу), 24, с. 37—46.
- Харламов В. О.* Див.: Асєєв Ю. С., Харламов В. О., Мовчан І. І. ...
- Цехмистренко В. І.* До датування гераклейських клейм, 5, с. 24—30.
- Цібесков В. П.* Обряд «піонна земля» і культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен, 47, с. 13—24.
- Чередніченко М. М.* Питання хронології абашивської культури Середнього Дону, 6, с. 20—29.
- Чередніченко М. М.* Характерні риси зрубних поселень Подоння, 20, с. 22—30.
- Чередніченко М. М.* Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я, 22, с. 3—21.
- Черненко Є. В.* Див.: Хазанов А. М., Черненко Є. В. ...
- Черніш О. П.* Дослідження найнижчих мустьєрських шарів стоянки Молодове V в 1962, 1964 рр., 1, с. 13—21.
- Черніш О. П.* Наслідки стратиграфічного вивчення палсолітичних пам'яток Прикарпаття, 27, с. 3—12.
- Черніш О. П.* Мустьєрські житла в Подністров'ї, 44, с. 3—6.
- Черняков І. Т.* Див.: Суботін Л. В., Черняков І. Т. ...
- Черняков І. Т., Шмаглій М. М.* Дерев'яні паслії ямної культури, 42, с. 10—16.
- Черняков І. Т.* Про призначення деяких предметів з Інгульського скарбу, 46, с. 17—22.
- Шалагінова О. І.* Розписні родосько-іонійські кілки архаїчного часу з Березанського поселення, 33, с. 20—32.
- Шапошникова О. Г.* До питання про металообробку у племен донецької катакомбної культури, 1, с. 22—26.

- Шарафутдінова І. М.* Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (Кінець II—початок I тисячоліття до н. е.), 1, с. 26—43.
- Шепель К. О.* Антропологічний тип населення бассейну Сіверського Дінця та Қальміусу в епоху енеоліта-бронзи, 49, с. 13—24.
- Шиленко В. А.* Див.: Данилова Е. І., Шиленко В. А., Дяченко В. Д., Сегеда С. П. ...
- Шмаглій М. М.* Див.: Даниленко В. М., Шмаглій М. М. ...
- Шмаглій М. М., Дубкін В. П., Зіньковський К. В.* Про комплексне вивчення трипільських поселень, 10, с. 23—31.
- Шмаглій М. М. Див.*: Черняков І. Т., Шмаглій М. М. ...
- Шовкопляс І. Г.* Господарсько- побутові комплекси пізнього палеоліту, 3, с. 13—21.
- Шовкопляс І. Г.* Деякі питання вивчення пізнього палеоліту на Україні за роки Радянської влади, 13, с. 3—11.
- Шрамко Б. А.* Про час появи орного землеробства на Південі Східної Європи, 7, с. 25—35.
- Шрамко Б. А.* Точильні знаряддя скіфської доби, 11, с. 43—48.
- Шепинський А. О.* Антропоморфні стели Північного Причорномор'я, 9, с. 21—28.
- Шепинський А. О.* Населення південного берегу Криму в епоху раннього заліза, 21, с. 26—39.
- Юра Р. О.* Найдавніші традиції в плануванні східнослов'янського народного житла, 1, с. 78—85.
- Юренко С. П.* Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в XIII—Х ст., 45, с. 34—47.
- Яковенко Е. В.* «Скіпетр царіці» з Куль-Оби, 11, с. 39—43.
- Яковенко Е. В.* Ліпна кераміка VI—V ст. до н. е. з Німфея, 27, с. 36—43.
- Яковенко Е. В.* Нові досягнення боспорознавства і проблема скіфів Східного Криму, 33, с. 46—52.
- Янушевич В. В. Див.*: Вакуленко Л. В., Янушевич В. В. ...

Публікації та повідомлення.

- Абашина Н. С.* Див.: Кравченко Н. М., Абашина Н. С., Гороховський Є. Л. ...
- Абашина Н. С., Гороховський Є. Л.* Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III, 18, с. 61—71.
- Амірханов А. Ш.* Про посудини типу керноса, 46, с. 87—90.
- Амірханов А. Ш. Див.*: Журавльов О. П., Амірханов А. Ш., Губська О. В. ...
- Анісюткін М. К. Див.*: Григор'єва Г. В., Анісюткін М. К. ...
- Анісюткін М. К., Щербакова Т. І.* Середньопалеолітичні пам'ятки Кишленського яру на Середньому Дніпрі, 46, с. 63—73.
- Артеменко І. І., Пронін Г. М.* Пам'ятки абашивської культури на Десні, 20, с. 66—77.
- Артеменко І. І., Смирнов О. С.* Партизанське — багатошарова пам'ятка на Брянщині, 23, с. 48—60.
- Балакін С. А. Див.*: Залізняк Л. Л., Балакін С. А. ...
- Баран В. Д.* Поселення черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї, 1, с. 103—113.
- Баран В. Д., Чайка Р. М.* Давньоруське поселення Бовшів II на Подністров'ї, 7, с. 97—102.
- Баран В. Д., Пачкова С. П.* Поселення поблизу с. Горошеве на Середньому Дністрі, 18, с. 87—95.
- Баран В. Д., Вуйдік В. С.* Давньоруська ікона з поселення Бовшів, 28, с. 93—96.
- Баран В. Д., Винокур І. С., Журко О. І.* Поселення середини I тисячоліття н. е. біля с. Бернашівка на Дністрі, 39, с. 87—100.
- Баран Я. В.* Житла-майстерні на поселенні Рацків-І, 42, с. 73—79.
- Баран В. Д., Некрасова Г. М.* Поселення Рацків II на Середньому Дністрі, 48, с. 78—88.
- Берг Д. Я.* Новий тип печатки Олега-Михайла, 42, с. 41—47.
- Березанська С. С., Сухобоков О. В.* Випадкова знахідка на Львівщині, 11, с. 72—76.
- Березанська С. С., П'ясецький В. К.* Зольники білогрудівського типу на р. Горині під Славутою, 27, с. 48—55.
- Березанська С. С., П'ясецький В. К.* Перше поселення культури кулястих амфор на Україні, 30, с. 75—82.
- Беляєв О. С.* Могильник зрубної культури поблизу с. Йосипівки на Орелі, 14, с. 60—61.
- Беляєв О. С.* Розкопки поселення доби бронзи поблизу с. Йосипівка, 22, с. 40—48.
- Беляєв О. С., Молодчикова І. О.* Поховання кочівників на р. Орель, 28, с. 84—92.
- Беляєв О. С.* Поховання зрубної культури і раннього залізного віку Йосипівського могильника, 36, с. 67—70.
- Беляєв О. С.* Нові дані про бондарихінську культуру, 46, с. 73—80.
- Беляєва С. О.* Розкопки поселення кінця XIII—XIV ст. на Сумщині, 13, с. 98—102.
- Беляєва С. О. Див.*: Телегін Д. Я., Беляєва С. О. ...
- Беляєва С. О., Недопако Д. П., Москаленко Н. П.* Про середньовічне чавунно-ливарне виробництво, 23, с. 78—87.
- Беляєва С. О.* Розкопки середньовічного поселення на р. Сейм, 29, с. 98—108.
- Білецький А. О.* Напис на посудині з Ольвії, 8, с. 93—94.
- Блажевич Н. В.* Житла давньоруського Чучина, 44, с. 91—104.
- Бодяньський О. В.* Нова палеолітична стоянка в Надпоріжжі, 4, с. 57—60.
- Бодяньський О. В.* Скіфське поховання поблизу Запоріжжя, 7, с. 95—97.

- Бокій Н. М. Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина, 22, с. 65—73.
 Борковський М. С. Див.: Винокур І. С., Борковський М. С. ...
 Бородулін В. Г. Кам'яна мотика з с. Новопокровки, 32, с. 60—61.
 Бородулін В. Г. Скарб крем'яних знарядь з с. Коропове на Харківщині, 35, с. 63—66.
 Бочкарьов В. С. Кіммерійські казани, 5, с. 63—68.
 Брайчевська О. А. Фрески Кирилівської церкви XII ст. як джерело для вивчення давньоруського одягу, 42, с. 65—73.
 Брайченко М. С. Див.: Телегін Д. Я., Брайченко М. С. ...
 Братченко С. Н. Див.: Махно Є. В., Братченко С. Н. ...
 Буйських С. Б., Бураков А. В. Античне городище на мису між Березанським і Сосницьким лиманами, 22, с. 79—90.
 Булатович С. А. Кізікін із зображенням скіфа, 8, с. 94—99.
 Булатович С. А. Нова знахідка монети Кізіка, 29, с. 95—98.
 Бураков А. В. Див.: Буйських С. Б., Бураков А. В. ...
 Бураков А. В. Кам'яний склеп Ольвійського некрополя, 31, с. 75—82.
 Вангородська О. Г. Вироби з янтарю в культурах енеоліту-бронзи України, 50, с. 44—50.
 Василенко Б. А. Давньогрецькі керамічні клейма з Одеси, 5, с. 87—95.
 Виноградова Н. М. Трипільське поселення Заліщики на Дністрі, 8, с. 68—75.
 Віногродська Л. І., Горішній П. А., Юра Р. О. Середньовічна кераміка із Суботова Черкаської обл., 50, с. 65—75.
 Винокур І. С., Борковський М. С. Нові знахідки на трипільських поселеннях Подністров'я, 12, с. 58—61.
 Винокур І. С. Див.: Баран В. Д., Винокур І. С., Журко О. І. ...
 Висотська Т. М. Давньогрецьке поселення хори Херсонеса, 15, с. 71—75.
 Висотська Т. М. Ліпній посуд Неаполя Скіфського, 32, с. 63—78.
 Висотська Т. М., Лобода І. І. Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. неподалік від с. Піщане в Криму, 48, с. 61—68.
 Висоцький С. О. Епіграфічна знахідка з Чернігова, 48, с. 92—97.
 Воляник В. К. Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь, 13, с. 65—79.
 Вуйцік В. С. Див.: Баран В. Д., Вуйцік В. С. ...
 Ганіна О. Д. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся, 47, с. 68—79.
 Гладких М. І. Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межиріч, 3, с. 58—63.
 Гладких М. І. Палеолітичне місцевознаходження Караваєві Дачі у Києві, 7, с. 84—87.
 Гладких М. І., Люрін І. Б. Дослідження Довгинецького палеолітичного місцевознаходження 1971 р. на Житомирщині, 14, с. 42—46.
 Гопак В. Д., Хавлюк П. І. Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя, 6, с. 90—96.
 Гопак В. Д. Технологія обробки заліза уличами в X—XI ст., 9, с. 99—100.
 Гопак В. Д. Див.: Мезенцева Г. Г., Гопак В. Д. ...
 Гопак В. Д. Див.: Кучера М. П., Кравченко Н. М., Юра Р. О., Гопак В. Д. ...
 Гопак В. Д. Залізні вироби VIII—X ст. з городища Монастирськ на Середньому Дніпрі, 39, с. 100—106.
 Гопак В. Д. Ковалська справа у мешканців Ходосівського городища на рубежі нашої ери, 48, с. 88—92.
 Горішній П. А. Бронзові вудила з с. Теремці, 27, с. 55—57.
 Горішній П. А. Гончарний комплекс біля с. Бакота, 48, с. 97—100.
 Горішній П. А. Див.: Віногродська Л. І., Горішній П. А., Юра Р. О. ...
 Горелік О. Ф. Нові пам'ятки мезоліту і неоліту на Сіверському Дніщі, 29, с. 73—78.
 Гороховський Є. Л. Див.: Кравченко Н. М., Абашина Н. С., Гороховський Є. Л. ...
 Гороховський Є. Л. Див.: Абашина Н. С., Гороховський Є. Л. ...
 Грибович Р. Т. Мезолітична стоянка Нобель I на Волині, 35, с. 53—63.
 Григор'єва Г. В., Анісюткін М. К. Пізньопалеолітичний комплекс стоянки Стінка I, 38, с. 82—90.
 Губська О. В. Див.: Журавльов О. П., Амірханов А. Ш., Губська О. В. ...
 Гурін М. Ф. Див.: Поболь Л. Д., Гурін М. Ф. ...
 Гуцал А. Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968—1969 рр.), 31, с. 65—75.
 Дворянінов С. О. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Майнова Балка на Одещині, 38, с. 93—95.
 Дергачов В. О. Пізньотрипільський могильник Данку в Молдавії, 28, с. 58—65.
 Дзиговський О. М. Сарматські поховання поблизу гирла Дунаю, 34, с. 86—92.
 Добролюбський А. О., Столлярік О. С. Візантійські монети у кочівницькому похованні XII ст. у Дністро-Дунайському межиріччі, 43, с. 71—75.
 Драчук В. С. Про урядову групу сарматських знаків Північного Причорномор'я, 5, с. 82—86.
 Драчук В. С. Бронзові дзеркала з колекції Дніпропетровського державного історичного музею, 21, с. 84—91.
 Дяченко О. Г. Поселення черняхівської культури на Харківщині, 17, с. 86—93.
 Дяченко О. Г. Пам'ятки черняхівської культури в басейні Сіверського Дні仗, 35, с. 66—74.
 Євдокимов Г. Л., Збенович В. Г. Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Вінниччині, 10, с. 61—65.
 Журавльов О. П. Дрібна рогата худоба елліністичного періоду Ольвії, 34, с. 92—101.

- Журавльов О. П.** Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані. (Дослідження 1972—1976 рр.), 42, с. 80—84.
- Журавльов О. П., Амірханов А. Ш., Губська О. В.** Fauna поселень епохи бронзи Олександрівськ та Провалля Ворошиловградської області, 49, с. 57—63.
- Журко О. І.** Див.: Баран В. Д., Винокур І. С., Журко О. І. ...
- Журко О. І.** Див.: Козак Д. Н., Журко О. І. ...
- Завернєев Ф. М.** Нуклеуси Хотильовського середньопалеолітичного місцевонаходження, 9, с. 55—65.
- Завернєев Ф. М.** Крем'яні заготовки середньопалеолітичного місцевонаходження Хотильове, 23, с. 36—48.
- Заець І. І.** Кліщів — нове поселення трипільської культури на Південному Бузі, 10, с. 48—61.
- Залізняк Л. Л.** Мезолітичні пам'ятки типу Тащенки—Кудлаївка, 20, с. 60—66.
- Залізняк Л. Л.** До палеолітичної карти Нижнього Подністров'я, 30, с. 47—50.
- Залізняк Л. Л.** Неолітичні пам'ятки р. Здвиж, 31, с. 54—65.
- Залізняк Л. Л.** Див.: П'ясецький В. К., Залізняк Л. Л. ...
- Залізняк Л. Л., Балакін С. А.** Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся, 49, с. 41—49.
- Зарайська Н. П.** Пізньоскіфська кухонна кераміка з городища Чайка в Криму, 8, с. 75—82.
- Збенович В. Г.** Див.: Євдокимов Г. Л., Збенович В. Г. ...
- Збенович В. Г.** Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури, 15, с. 32—40.
- Зеленецька І. Б.** Нове поселення зарубинецького типу в Подесенні, 33, с. 80—87.
- Золотарьов М. І., Рижов С. Г.** Новий склеп західного Некрополя Херсонесу, 48, с. 68—78.
- Золотун В. П.** Результати палеогрунтових досліджень курганів поблизу Каховки в 1968 р., 6, с. 86—90.
- Золотун В. П.** Морфологічні особливості палсогрунтів курганів Каховського району, 9, с. 68—74.
- Золотун В. П.** Палеогрунтові дослідження в Каховському районі, 11, с. 81—86.
- Зубар В. М.** Підйомні могили Херсонського некрополя, 24, с. 68—73.
- Зубар В. М., Костромічова Т. І.** Склеп № 20 з некрополя Херсонеса, 27, с. 58—61.
- Зубар В. М., Магомедов Б. В.** Нові дослідження середньовічних поховань Херсонеса, 36, с. 71—77.
- Зубар В. М., Рижов С. Г.** Розкопки західного некрополя Херсонеса, 39, с. 77—87.
- Іванов І. І.** Див.: Петровська Є. О., Іванов І. І. ...
- Іллінська В. А.** Золоті прикраси скіфського архаїчного убору, 4, с. 73—79.
- Іногда В. В.** Археологічні пам'ятки поблизу с. Радуль на Чернігівщині, с. 11, с. 49—55.
- Іченєва О. В.** Цитадель Салтівського городища, 34, с. 101—109.
- Кадеев В. І., Рижов С. Г.** Нова рибозасолювальна цистерна в Херсонесі, 12, с. 76—80.
- Карашковський П. Й.** Срібні монети післягетьської Ольвії, 4, с. 79—84.
- Каспарова К. В.** Зарубинецький могильник в с. Могиляни на Ровенщині, 10, с. 65—72.
- Кілієвич С. Р.** Розкопки Великого Ярославова двору в Києві (1972—1973 рр.), 21, с. 92—101.
- Кланчук М. М.** Верхньопалеолітичні місцевонаходження на Покутті, 7, с. 87—91.
- Кланчук М. М.** Палеолітичні та мезолітичні місцевонаходження поблизу Делятина, 34, с. 65—75.
- Клейман І. Б.** Див.: Крижицький С. Д., Клейман І. Б. ...
- Ключко Л. С.** Верхній плечовий одяг скіфів, 47, с. 57—68.
- Клюшинцев В. М. Див.: Орлов Р. С., Клюшинцев В. М. ...**
- Коваленко В. П.** Див.: Юркова Н. В., Коваленко В. П. ...
- Ковальова Л. Г.** Матеріали ранньозалізної доби з поселення Гришівка на Чернігівщині, 30, с. 85—88.
- Ковпаненко Г. Т.** Див.: Покровська Є. Ф., Петренко В. Г., Ковпаненко Г. Т. ...
- Ковпаненко Г. Т., Левченко Б. М.** Поселення ранньоскіфського часу у с. Медвин на р. Росі, 15, с. 58—65.
- Ковпаненко Г. Т., Левченко Б. М.** Скіфський меч з с. Медвин, 23, с. 60—61.
- Ковпаненко Г. Т., Черних Л. А.** Поховання катакомбної культури на Південному Бузі, 47.
- Козак Д. Н.** Підберізці — поселення пшеворської культури на Львівщині, 23, с. 71—78.
- Козак Д. Н.** Могильник початку нашої ери у с. Звенигороді на Львівщині, 25, с. 96—107.
- Козак Д. Н.** Поселення пшеворської культури поблизу с. Сокільники I в Наддністр'ї, 43, с. 43—53.
- Козак Д. Н., Журко О. І.** Поселення поблизу с. Велика Слобідка лізньоримського часу в Подністров'ї, 43, с. 62—71.
- Козак Д. Н.** Нові ранньослов'янські пам'ятки в межиріччі Дністра і Західного Бугу, 47, с. 89—94.
- Козловський А. О.** Житла з нижнього шару городища Башмачка на Дніпропетровщині, 28, с. 81—84.
- Козловський А. О.** Нові дослідження давньоруського поселення у Дніпровському Надпоріжжі, 35, с. 79—92.

- Козловський А. О. Див.: Телегін Д. Я., Терпиловський Р. В., Козловський А. Я., Пустовалов С. Ж. ...
 Козуб Ю. І. Фігури посудина з Ольвії, 8, с. 88—92.
 Колесников О. Г. Нові поселення середнього Трипілля в Подністров'ї, 49, с. 49—52.
 Колосов Ю. Г. Багатошарова мистецька стоянка Заскельне V, 3, с. 50—58.
 Кондукторова Т. С. Антропологічний тип людей липецької культури, 38, с. 96—99.
 Константинеску Л. Ф. Ранньоямні поховання північно-східного Подоння, 45, с. 61—68.
 Корнилко Л. М., Симоненко О. В. Сарматське поховання на Полтавщині, 37, с. 84—85.
 Корпусова В. М. Біконічні посудини перших століть нашої ери з Причорномор'я, 3, с. 75—82.
 Корпусова В. М., Орлов Р. С. Могильник VI—V ст. до н. е. на Керченському півострові, 28, с. 65—76.
 Корпусова В. М. Мініатюрна пластика і мозаїка з боспорського некрополя поблизу с. Золоте, 9, с. 74—83.
 Костенко Ю. В. Пам'ятки зарубинецької культури на Трубежі, 42, с. 51—62.
 Костромічова Т. І. Див.: Зубар В. М., Костромічова Т. І. ...
 Кравченко Н. М. Пам'ятки черняхівської культури на Пороссі, 8, с. 99—108.
 Кравченко Н. М., Абашіна Н. С., Городковський Є. Л. Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. в Київському Подніпров'ї, 15, с. 87—98.
 Кравченко Н. М. Див.: Кучера М. П., Кравченко Н. М., Юра Р. О., Гопак В. Д. ...
 Красильников К. І. Житло салтівської культури на Донеччині, 13, с. 84—86.
 Красильников К. І. Археологічні розвідки на р. Луганці, 14, с. 56—59.
 Крижницький С. Д., Клейман І. Б. Житловий будинок і укріплення Тіри перших століть нашої ери, 25, с. 83—96.
 Кротова О. О. Пізньопалеолітична пам'ятка поблизу с. Говоруха на Лугані, 33, с. 53—60.
 Кротова О. О. Пізньопалеолітична стоянка поблизу с. Куйбишеве в Приазов'ї, 45, с. 47—61.
 Круц В. О. Трипільський могильник з обрядом тілопокладення поблизу Києва, 15, с. 41—50.
 Круц В. О. Нові матеріали трипільської культури в Києві, 19, с. 93—95.
 Крушельницька Л. І., Оприск В. Г. Поселення східнопоморсько-мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу, 18, с. 75—80.
 Кубишев А. І. Див.: Куза А. В., Кубишев А. І. ...
 Куза А. В., Кубишев А. І. Нові зарубинецькі пам'ятки на Середньому Придніпров'ї, 3, с. 85—92.
 Кухаренко Ю. В. Баївський могильник, 18, с. 51—61.
 Кучера М. П. Процівське городище на Київщині, 5, с. 109—113.
 Кучера М. П. Поселення волинян на околиці м. Луцька, 15, с. 98—104.
 Кучера М. П., Кравченко Н. М., Юра Р. О., Гопак В. Д. Знайдка в «Змійовому валу», 18, с. 108—110.
 Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі, 20, с. 88—94.
 Кучера М. П. Нові дані про городища Житомирщини, 41, с. 72—82.
 Кучінко М. М. Похованальні пам'ятки IX—XIII ст. басейнів Західного Бугу і Сану, 10, с. 78—82.
 Кучінко М. М. Давньоруські житла на землях Західного Побужжя і Посання, 15, с. 104—108.
 Кучінко М. М. Про племінну належність ранньосередньовічного населення Побужжя і Посання, 16, с. 77—82.
 Кучінко М. М. Давньоруське поселення на Гнідавській Гірці у Луцьку, 48, с. 100—105.
 Левченко Б. М. Див.: Копяненко Г. Т., Левченко Б. М. ...
 Левченко Б. М. Сарматське поховання поблизу с. Медвін Київської обл., 49, с. 86—89.
 Лейпунська Н. О. Методика класифікації амфорного матеріалу, 3, с. 63—74.
 Лейпунська Н. О. Амфори з затоненої частини Ольвії, 30, с. 91—98.
 Лейпунська Н. О. Ливарні форми із Ольвії, 45, с. 68—75.
 Ліпко С. А. Археологічна розвідка давньоруського міста Болохова, 12, с. 95—98.
 Лобай В. І. Кургани скіфського часу на Віппачині, 21, с. 77—84.
 Лобода І. І. Див.: Висотська Т. М., Лобода І. І. ...
 Лугова Л. М., Рассамакін Ю. Я. Енеолітичне поховання в кургані поблизу с. Орлик Полтавської області, 49, с. 53—57.
 Люрін І. Б. Див.: Гладких М. І., Люрін І. Б. ...
 Магомедов Б. В. До вивчення черняхівського гончарного посуду, 12, с. 80—87.
 Магомедов Б. В. Див.: Зубар В. М., Магомедов Б. В. ...
 Магомедов Б. В. Напівземлянки черняхівських поселень Причорномор'я, 44, с. 85—90.
 Мазараті С. М. Див.: Русєєва А. С., Мазараті С. М. ...
 Максимов Є. В., Орлов Р. С. Могильник Х ст. на горі Юрковиця у Києві, 41, с. 63—72.
 Малеєв Ю. М. Мегалітичні гробниці на Тернопільщині, 2, с. 53—60.
 Малеєв Ю. М., Піорю І. С. Сарматське поховання в с. Буряківка на Тернопільщині, 12, с. 73—76.
 Манцевич А. П. Керамічна тара з кургану Солоха, 17, с. 72—86.
 Махно Є. В., Шарафтінова І. М. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компаніїці на Дніпрі, 6, с. 70—81.
 Махно Є. В. Пам'ятки типу Дитиничів і Компаніївський могильник, 19, с. 95—101.
 Махно Є. В., Братченко С. Н. Пастове намисто з катакомбного поховання на Компаніївському могильнику, 24, с. 53—60.

- Мезенцева Г. Г.* Давньоруські керамічні світильники та свічники, 10, с. 72—77.
Мезенцева Г. Г., Гопак В. Д. Залізні вироби з стародавнього Белгороду, 14, с. 73—81.
Мезенцева Г. Г. Гончарна майстерня у Белгороді Київському, 24, с. 82—86.
Мезенцева Г. Г., Прилико Я. П. Давньоруський могильник Белгорода Київського (Дослідження 1974—1976 рр.), 35, с. 98—110.
Мельниковська О. М., Симонович Е. О. Розкопки в с. Комарівці на Посейм'ї, 15, с. 75—87.
Мельниковська О. М. Могильник юхнівської культури та ранньосередньовічне поселення на Чернігівщині, 24, с. 60—68.
Мельниковська О. М. Поселення поблизу с. Свердловка на Чернігівщині, 28, с. 76—81.
Михайлів Б. Д. Поховання доби бронзи в Північному Приазов'ї, 6, с. 81—82.
Михайлів Б. Д. Курган епохи бронзи у м. Приморське, 20, с. 77—80.
Михайлів Б. Д. Поховання мідника гуинського часу в Північному Приазов'ї, 24, с. 74—82.
Михайлів Б. Д. Пізньопалеолітичне місцезнаходження на р. Молочна, 38, с. 90—93.
Міхеєв В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Ножі салтівської культури та їх виробництво, 9, с. 90—99.
Міхлін Б. Ю. Гуинський амулет з Жданівського музею, 5, с. 95—96.
Міхлін Б. Ю. Передкіфське поховання поблизу с. Василівка, 30, с. 88—90.
Мозолевський Б. М. Товста Могила — видатна пам'ятка Скіфії, 5, с. 72—82.
Молодчикова І. О. Див.: Беляєв О. С., Молодчикова І. О. ...
Моруженко А. О. Оборонні споруди Немирівського городища, 15, с. 66—70.
Москаленко Н. П. Див.: Беляєва С. О., Недопако Д. П., Москаленко Н. П. ...
Моця О. П. Монети з древньоруських поховань Середнього Подніпров'я, 45, с. 75—80.
Мурзін В. Ю. Поховання VIII — початку VII ст. до н. е. на Херсонщині, 22, с. 74—78.
Мурзін В. Ю., Черненко Є. В. Скіфський курган поблизу с. Дніпряні, 32, с. 61—63.
Недопако Д. П. Див.: Беляєва С. О., Недопако Д. П., Москаленко Н. П. ...
Некрасова Г. М. Див.: Бааран В. Д., Некрасова Г. М.
Непріна В. І., Післарій І. О. Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави, 7, с. 91—95.
Непріна В. І. Максаківське багатошарове поселення на Чернігівщині, 14, с. 49—56.
Нечитайлло А. Л. Найдавніше поховання з трепановим черепом на Ставрополі, 6, с. 83—86.
Нечитайлло А. Л. Про одне з найдавніших кіммерійських поховань, 15, с. 50—58.
Ольговський С. Я. Див.: Полін С. В., Ольговський С. Я. ...
Онайко Н. О. Розкопки Торіка, 20, с. 80—88.
Оприск В. Г. Див.: Крушельницька Л. І., Оприск В. Г. ...
Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва, 5, с. 96—106.
Орлов Р. С. Зображення звірів на візантійських пряжках Х ст. (З колекції Державного історичного музею УРСР у Києві), 11, с. 86—93.
Орлов Р. С., Погорілій В. І. Поховання кочівника поблизу с. Поділля на Київщині, 24, с. 87—89.
Орлов Р. С., Клюшинцев В. М. Нова пам'ятка середньовічного художнього ремесла кочівників, 27, с. 75—79.
Орлов Р. С. Див.: Корпусова В. М., Орлов Р. С. ...
Орлов Р. С. Див.: Максимов Є. В., Орлов Р. С. ...
Острівверхов А. С., Тощев Г. М. Скіфський кінський наносник, 49, с. 75—79.
Острівський М. І. Поховання культури шнурової кераміки поблизу с. Липа Ровенської області, 2, с. 60—64.
Отрощенко В. В. Про зображення на сокирці доби пізньої бронзи з Керчі, 2, с. 64—67.
Отрощенко В. В. Про деякі кістяні знаряддя праці доби пізньої бронзи, 11, с. 77—81.
Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині, 39, с. 64—77.
Папанова В. А. Новий кам'яний склеп Ольвійського некрополя, 49, с. 78—86.
Пархоменко О. В. Похованальний інвентар Нетайловського могильника VIII—IX ст., 43, с. 75—87.
Пачкова С. П. Див.: Бааран В. Д., Пачкова С. П. ...
Пачкова С. П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі, 32, с. 78—96.
Пелещинин М. А. Нові поселення стижковської культури на Волині, 1, с. 89—103.
Пелещинин М. А. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині, 11, с. 55—62.
Пелещинин М. А. Енеолітичне поселення поблизу м. Берегове на Закарпатті, 29, с. 83—94.
Пелещинин М. А. Поселення поморської культури на Західній Волині, 33, с. 72—79.
Пеняк С. І. Скарб епохи бронзи з Чинадієво (Закарпаття), 44, с. 62—69.
Петегирич В. М. Див.: Свешніков І. К., Петегирич В. М. ...
Петегирич В. М. Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю, 42, с. 47—51.
Петренко В. Г. Див.: Покровська Є. Ф., Петренко В. Г., Ковпаненко Г. Т. ...
Петровська Є. О. Стародавні знахідки з с. Ораного на Київщині, 3, с. 83—85.
Петровська Є. О., Іванов І. І. Акінак із с. Забір'я поблизу Києва, 16, с. 64—65.
Піюро І. С. Див.: Малеєв Ю. М., Піюро І. С. ...
Післарій І. О. Див.: Непріна В. І., Післарій І. О. ...
Пилипчук І. В. Матеріали до археологічної карти басейну р. Соб, 9, с. 65—68.

- Поболь Л. Д., Гурін М. Ф.* Металографічні дослідження залізних виробів з поселення I тисячоліття н. е. у Верхньому Подніпров'ї, 31, с. 96—103.
- Погорілій В. І.* Див.: Орлов Р. С., Погорілій В. І. ...
- Покровська Е. Ф., Петренко В. Г., Ковпаненко Г. Т.* Поселення VIII—VI ст. до н. е. поблизу с. Хрестатик на Канівщині, 2, с. 94—109.
- Покровська Е. Ф.* Поховання VII—VI ст. до н. е. на р. Тенетинці, 17, с. 62—72.
- Покотило В. Ф.* Див.: Яковенко Е. В., Покотило В. Ф. ...
- Полін С. В., Ольговський С. Я.* Скіфське поховання VI ст. до н. е. на Херсонщині, 44, с. 69—71.
- Попович І. І.* Курган кущановицької культури в с. Невицьке на Закарпатті, 50, с. 50—62.
- Попудренко М. А.* Стародавні знахідки з Чернігова, 16, с. 82—86.
- Потушняк М. Ф.* Неолітичне поселення Дякове I на Закарпатті, 30, с. 57—74.
- Прилипко Я. П.* Див.: Мезенцева Г. Г., Прилипко Я. П. ...
- Приходнюк О. М.* Археологічна розвідка в верхів'ях р. Случ, 13, с. 79—84.
- Приходнюк О. М.* Археологічні розвідки в Пороссі, 31, с. 83—96.
- Приходнюк О. М.* Городища Халеп'я і Григорівка на Середньому Дніпрі, 33, с. 87—96.
- Пронін Г. М.* Див.: Артеменко І. І., Пронін Г. М. ...
- Пустовалов С. Ж.* Див.: Телегін Д. Я., Терпиловський Р. В., Козловський А. Я., Пустовалов С. Ж. ...
- П'ясецький В. К.* Нові пункти тшинецької культури в Хмельницькій і Житомирській областях, 11, с. 69—72.
- П'ясецький В. К.* Верхньопалеолітична стоянка Славута, 14, с. 46—49.
- П'ясецький В. К.* Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірші, 16, с. 61—64.
- П'ясецький В. К.* Див.: Березанська С. С., П'ясецький В. К. ...
- П'ясецький В. К.* Мезолітичні стоянки торфовища Корма, 32, с. 46—60.
- П'ясецький В. К., Залізняк Л. Л.* Неолітичне поселення в гирлі р. Злобич на Житомирщині, 34, с. 75—82.
- Рассамакін Ю. Я.* Див.: Лугова Л. М., Рассамакін Ю. Я.
- Ратич О. О.* Літописний Звенигород, 12, с. 87—94.
- Рижов С. Г.* Див.: Кадеев В. И., Рижов С. Г. ...
- Рижов С. Г.* Див.: Зубар В. М., Рижов С. Г. ...
- Рижов С. Г.* Див.: Золотарьов М. И., Рижов С. Г. ...
- Рум'янцев О. М.* Прикарпатські елементи у середньодніпровській культурі, 6, с. 62—70.
- Рунич А. П.* Скельні могильники у верхів'ях р. Ешакон на Північному Кавказі, 16, с. 65—76.
- Русляєва А. С., Мазараті С. М.* Ольвійська теракота Кори-Персефони, 27, с. 61—68.
- Савовський І. П.* Нові сарматські поховання на Запоріжжі, 23, с. 61—71.
- Савчук А. П.* Див.: Сікорський М. І., Савчук А. П.
- Савчук А. П.* Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї, 13, с. 41—54.
- Савчук А. П.* Пам'ятки лебедівського типу, 25, с. 71—83.
- Савчук А. П.* Мезолітичні знахідки на Горині, 30, с. 51—57.
- Самойловський І. М.* Половецький курган на Нижньому Дніпрі, 5, с. 106—108.
- Свєшніков І. К.* Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь, 2, с. 68—81.
- Свєшніков І. К.* Нове поховання культури кулястих амфор у Ровенській області, 11, с. 63—69.
- Свєшніков І. К., Петегірич В. М.* Археологічні дослідження в с. Муравиця, 27, с. 79—86.
- Симоненко О. В.* Див.: Корнилко Л. М., Симоненко О. В. ...
- Симонович Е. О.* Див.: Мельниковська О. М., Симонович Е. О. ...
- Симонович Е. О.* Про кераміку черняхівського типу в Криму, 18, с. 80—86.
- Симонович Е. О.* Черняхівська кераміка Подніпров'я, 43, с. 26—42.
- Симонович Е. О.* Північно-східне пограниччя пам'яток черняхівської культури, 44, с. 71—85.
- Ситник О. С.* Мустьєрська стоянка Пронятин поблизу Тернополя, 50, с. 36—44.
- Сікорський М. І., Савчук А. П.* Знахідки в с. Кизинці Переяслав-Хмельницького району, 4, с. 65—73.
- Смирнов О. С.* Див.: Артеменко І. І., Смирнов О. С. ...
- Смирнов С. В.* Леваллуазькі комплекси Дніпровського Надпоріжжя, 5, с. 53—62.
- Смирнов С. В.* Крем'яний комплекс оріньякського місцезнаходження Берегове II в Закарпатті, 8, с. 59—67.
- Смирнов С. В.* Пізньопалеолітична стоянка Берегове I на Закарпатті, 13, с. 32—41.
- Смирнов С. В.* Нові пізньопалеолітичні місцезнаходження на Закарпатті, 16, с. 57—61.
- Солдатенко Л. В.* Мустьєрські пам'ятки Закарпаття (до археологічної карти УРСР), 37, с. 73—83.
- Соломонік Е. І.* Латинські написи з Ялтинського музею, 27, с. 69—74.
- Станко В. Н., Суботін Л. В.* Мезолітичне місцезнаходження Залізничне в Нижньому Подунав'ї, 29, с. 80—82.
- Столярик О. С.* Див.: Добролюбський А. О., Столярик О. С. ...
- Сухобоков О. В.* Див.: Березанська С. С., Сухобоков О. В. ...
- Степанська Р. Б.* Див.: Міхеев В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. ...
- Суботін Л. В.* Див.: Станко В. Н., Суботін Л. В. ...
- Татаринов С. І.* Нова пам'ятка культури багатоваликової кераміки на Донеччині, 30, с. 82—84.
- Телегін Д. Я.* Див.: Шаповалов Т. О., Телегін Д. Я. ...
- Телегін Д. Я.* Поселення дніпро-донецької культури на півночі України, 2, с. 44—53.

- Телегін Д. Я., Брайченко М. С. Знахідки енеолітичного і скіфського часу в с. Вільхівці на Звенігородщині, 12, с. 70—73.
- Телегін Д. Я., Беляєва С. О. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі, 18, с. 95—107.
- Телегін Д. Я. Амулети епохи бронзи — раннього заліза з Подніпров'я, 34, с. 82—86.
- Суботін Л. В. Див.: Станко В. Н., Суботін Л. В. ...
- Телегін Д. Я. Див.: Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. ...
- Телегін Д. Я., Терпиловський Р. В., Козловський А. Я., Пустовалов С. Ж. Оріхівські кургани на Дніпропетровщині, 47, с. 45—57.
- Терещук К. І. Середньовічні торговельні шляхи Східної Волині, 36, с. 77—85.
- Терський-Шелом'янцев В. С. Дослідження посаду літописного Звенігорода, 27, с. 86—93.
- Тимошук Б. О. Ломачинське городище, 9, с. 100—107.
- Тимошук Б. О. Слов'янське городище Гроздинці на Буковині, 13, с. 86—93.
- Тимченко Н. Г. Свійські тварини з давньоруського міста Чучина, 6, с. 96—102.
- Тищенко О. Р. Середньовічні скарби з Черкащини, 17, с. 93—106.
- Тищенко О. Р. Мутинський скарб XII—XIII ст., 32, с. 96—101.
- Тоцька І. Ф. Нові дослідження підлоги Софії Київської, 38, с. 99—102.
- Тоцьев Г. М. Могильник культури багатоваликової кераміки в с. Тузли Одеської області, 33, с. 70—72.
- Тоцьев Г. М. Див.: Острозверхов А. С., Тоцьев Г. М. ...
- Уманська А. С. Про значення птахів в господарстві давнього населення території України, 10, с. 41—47.
- Ушаков Ю. М. Аналіз зубощелепної патології на палеоантропологічному матеріалі з Баклинського могильника, 22, с. 91—96.
- Філіпов О. К. Обробка та використання кістяних предметів на пізньопалеолітичному поселенні Межиріччя, 48, с. 35—47.
- Фоменко В. М. Знахідки мезолітичного та пізньотрипільського часу поблизу с. Кінецьпіль на Миколаївщині, 31, с. 46—53.
- Фомін Л. Д. Див.: Міхеєв В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. ...
- Хавлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі, 4, с. 84—96.
- Хавлюк П. І. Див.: Гопак В. Д., Хавлюк П. І. ...
- Хавлюк П. І. Заячівський могильник на Вінниччині, 14, с. 62—72.
- Хомчик М. О., Шовкопляс Г. М. Знахідки рінної пори залізного віку з Києва, 46, с. 62—72.
- Храбан Г. Ю. Пам'ятки чорноліської культури на Уманщині, 2, с. 81—87.
- Цвейбелъ Д. С. Біфас з Макіївки, 32, с. 44—46.
- Цигилик В. М. Дослідження поселення в Майдані—Гологірському на Львівщині, 9, с. 83—90.
- Ціндрівська Л. О. Про деякі типи фібул перших століть нової ери на Середньому Подніпров'ї, 37, с. 86—94.
- Ціндрівська Л. О. Могильник в урочищі Дівич Гора, 47, с. 79—89.
- Чайка Р. М. Див.: Баран В. Д., Чайка Р. М. ...
- Черепанова О. М. Див.: Щепінський А. О., Черепанова О. М. ...
- Черепанова Е. М. Скіфське поховання з с. Надежда Кримської області, 50, с. 62—65.
- Черненко Е. В. Див.: Мурзін В. Ю., Черненко Е. В. ...
- Черних Л. А. Див.: Ковпаненко Г. Т., Черних Л. А. ...
- Черніши О. П. Багатошарова стоянка Кормань IV та її стратиграфічне значення, 9, с. 41—54.
- Черніши О. П. Стоянка Атаки VI і деякі питання мезоліту Подністров'я, 12, с. 51—58.
- Черніши О. П. Поселення Молодове I (Другий пізньопалеолітичний шар), 16, с. 49—57.
- Черняков І. Т. Див.: Шмаглій М. М., Черняков І. Т. ...
- Черняков І. Т. Курильниця доби бронзи з Південного Побужжя, 13, с. 54—57.
- Шаповалов Т. О., Телегін Д. Я. Матеріали епохи міді—бронзи Донецького музею, 1, с. 86—88.
- Шаповалов Т. О. Сарматські поховання поблизу с. Новолуганське, 8, с. 82—88.
- Шарафутдинова І. М. Кам'яні праски епохи пізньої бронзи, 5, с. 68—72.
- Шарафутдинова І. М. Див.: Махно Е. В., Шарафутдинова І. М. ...
- Шарафутдинова І. М. Бронзоливарна майстерня з с. Головурів на Київщині, 12, с. 61—70.
- Шарафутдинова І. М. Знахідки доби бронзи поблизу с. Дереївка на Дніпрі, 13, с. 57—62.
- Шарафутдинова І. М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі, 33, с. 60—70.
- Шарафутдинова І. М. Про виготовлення ливарних форм епохи бронзи в Північному Причорномор'ї, 49, с. 63—75.
- Швецов М. Л. Багате кочівницьке поховання з Донбасу, 13, с. 93—98.
- Шевченко Ю. Ю. Кераміка перших століть нашої ери з околиць Чернігова, 42, с. 63—65.
- Шилов Ю. О. Залишки возів у курганах ямної культури Нижнього Подніпров'я, 17, с. 53—61.
- Шилов Ю. О. Перший та четвертий Старосільські кургани, 22, с. 48—65.
- Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях, 10, с. 32—41.
- Шмаглій М. М., Черняков І. Т. Про проникнення катакомбних племен в Північно-Західне Причорномор'я, 4, с. 60—65.

- Шовкопляс Г. М.* Середньовічні художні кахлі з Києва, 16, с. 104—114.
Шовкопляс Г. М. Див.: Хомчик М. О., Шовкопляс Г. М. ...
Шовкопляс Г. М. Давньоруські писанки (З колекції Державного історичного музею УРСР), 35, с. 92—98.
Шрамко Б. А. Ранньосередньовічне поселення в Більську, 35, с. 74—79.
Шрамко Б. А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині, 43, с. 54—62.
Щепинський А. О. Нові мустъєрські місцезнаходження Південного берега Криму, 7, с. 76—84.
Щепинський А. О., Черепанова О. М. Пам'ятки античного часу на березі Каркінітської затоки, 13, с. 62—65.
Щербакова Т. І. Див.: Анісюткін М. К., Щербакова Т. І. ...
Юра Р. О. Дослідження в с. Суботові в 1970 р., 3, с. 92—93.
Юра Р. О. Див.: Віногродська Л. І., Горішній П. А., Юра Р. О. ...
Юра Р. О. Див.: Кучера М. П., Кравченко Н. М., Юра Р. О., Гопак В. Д. ...
Юркова Н. В., Коваленко В. П. Пізньозарубинецькі поселення на Чернігівщині, 18, с. 71—75.
Яковенко Е. В. Про кулясті курильниці IV—I ст. до н. е., 2, с. 87—93.
Яковенко Е. В., Покотило В. Ф. Скіфська зброя в Менському краєзнавчому музеї, 30, с. 90—91.
Якубовський В. І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області, 16, с. 87—104.
Якубовський В. І. Археологічна розвідка бассейну р. Бужок на Хмельниччині, 38, с. 103—109.
Якубовський В. І. Слов'янські старожитності на Хмельниччині, 46, с. 90—96.

Охорона археологічних пам'яток

- Балакін С. А.* Охоронні розкопки поселення та поховань доби бронзи на Ігренському півострові, 39, с. 107—108.
Братченко С. Н. Див.: Телегін Д. Я., Братченко С. Н. ...
Бунятян К. П. Див.: Ковланенко Г. Т., Бунятян К. П. ...
Винокур І. С. Охоронні розкопки на Поділлі, 39, с. 117.
Волик Г. Ф. Обстеження поселень зрубної культури в долині р. Вовчої, 6, с. 110—111.
Гаврилюк Н. О. Див.: Зубар В. М., Гаврилюк Н. О. ...
Гладких М. І. Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування, 6, с. 106—107.
Гопак В. Д. Див.: Максимов Є. В., Гопак В. Д., Лобай Б. І. ...
Гороховський Є. Л. Поховання ранньоскіфського часу на Київщині, 32, с. 105—107.
Гуріненко І. П. Див.: Телегін Д. Я., Гуріненко І. П. ...
Дяденко В. Д. Див.: Сухобоков О. В., Дяденко В. Д. ...
Залізняк Л. Л., Нужний Д. Ю. Неолітична стоянка Прибірськ III на Київщині, 35, с. 111—113.
Зубар В. М., Літвінова Л. В. Роботи експедиції «Славутич» у 1978 р., 38, с. 110—112.
Зубар В. М., Гаврилюк Н. О. Охоронні розкопки поблизу городища Золотий Мис, 44, с. 107—111.
Коваленко В. П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р., 36, с. 91—101.
Ковпаненко Г. Т., Бунятян К. П. Охоронні розкопки курганів поблизу с. Ковалівка на Миколаївщині, 20, с. 102—103.
Козак Д. Н., Протас Л. С. Охоронні роботи в с. Боратин на Волині, 45, с. 96—99.
Коленченко Н. Г. Охоронні розкопки кургану Гостра Могила на Харківщині, 18, с. 115—116.
Конопля В. М. Рятувальні розкопки поблизу Млинова на Волині, 27, с. 102.
Костенко Ю. В. Див.: Савчук А. П., Костенко Ю. В. ...
Костенко Ю. В. Пам'ятки I тис. н. е. в поріччі р. Трубежа, 28, с. 99—112.
Красильников К. І. Рятувальні розкопки кургану поблизу м. Кіровська, 27, с. 100.
Круц В. О. Див.: Телегін Д. Я., Круц В. О., Степанчук В. М. ...
Кузнецов Г. О. Дослідження пам'яток раннього залізного віку на Чернігівщині, 21, с. 107—109.
Кучінко М. М. Археологічні рятувальні роботи на Волині, 19, с. 107.
Липко С. А. Старожитності верхів'я р. Случ (Матеріали до археологічної карти), 41, с. 83—90.
Ліньова Е. А. Давньоруське м. Белгород (до 1500-річчя пам'ятки), 48, с. 107—108.
Літвінова Л. В. Див.: Зубар В. М., Літвінова Л. В. ...
Лобай Б. І. Див.: Максимов Є. В., Гопак В. Д., Лобай Б. І. ...
Максимов Є. В., Гопак В. Д., Лобай Б. І. Давньоруський могильник поблизу с. Гребені на Київщині, 37, с. 95—100.
Малеєв Ю. М. Охоронні розкопки на Тернопільщині, 12, с. 102—104.
Малеєв Ю. М. Охоронні розкопки м. Василівка (до 1000-річчя пам'ятки), 48, с. 106—107.
Михальчишин І. Р. Нові матеріали до археологічної карти Карпат, 47, с. 95—98.
Нікольченко Ю. М. Про роботу рятувальної археологічної експедиції на Ровенщині, 10, с. 92—93.
Некрасова Г. М. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми, 50, с. 75—80.

- Нужний Д. Ю. Див.: Залізняк Л. Л., Нужний Д. Ю. ...
- Оленковський М. П. Пізньомезолітичні стоянки на Херсонщині, 34, с. 114—116.
- Пачкова С. П. Урнове поховання в с. Гринчук на Середньому Дністру, 29, с. 113—114.
- Паномаренко Л. М. Див.: Приходнюк О. М., Пономаренко Л. М., Рец С. К. ...
- Попандопуло З. Х. Костянтинівські кургани, 31, с. 109—110.
- Привалова О. Я. Дослідження Олександровського кургану, 25, с. 110—112.
- Приходнюк О. М., Пономаренко Л. М., Рец С. К. Археологічні пам'ятки в Черкасах, 14, с. 91—93.
- Приходнюк О. М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (Розвідки 1968—1969), 22, с. 99—106.
- Протас Л. С. Див.: Козак Д. Н., Протас Л. С. ...
- Радзієвська В. Є., Шрамко Б. А. Нові археологічні пам'ятки на Харківщині, 33, с. 100—108.
- Ратнер І. Д. Картографічні матеріали — як джерело для обліку курганів, 4, с. 99—100.
- Рец С. К. Див.: Приходнюк О. М., Пономаренко Л. М., Рец С. К. ...
- Савовський І. П. Археологічні розвідки в районі с. Балки на Запоріжжі, 24, с. 96—100.
- Савовський І. П. Поховання кочівника XII ст. поблизу с. Балки Запорізької області, 30, с. 102—104.
- Савчук А. П., Костенко Ю. В. Дослідження археологічних пам'яток у Барішевському районі Київської області, 22, с. 106—109.
- Савчук А. П. Ранньослов'янське поселення поблизу Переяслава-Хмельницького, 42, с. 88—90.
- Самесько Г. О. Див.: Телегін Д. Я., Самесько Г. О. ...
- Степанчук В. М. Див.: Телегін Д. Я., Круц В. О., Степанчук В. М. ...
- Столбунов А. О. Знахідка стели епохи бронзи в Криму, 25, с. 110.
- Сухобоков О. В. Розкопки городища поблизу с. Волокитине, 13, с. 109—110.
- Сухобоков О. В. Охоронні розкопки Роменського городища поблизу с. Червоний ринок Сумської області, 15, с. 112—114.
- Сухобоков О. В., Дяденко В. Д. Знахідки в дюнах в басейні Сейму, 20, с. 100—101.
- Татаринов С. І. Участь юних краєзнавців у вивченні археологічних пам'яток, 11, с. 95.
- Телегін Д. Я. Встановлення знаків на городищах і курганах України, 7, с. 103—105.
- Телегін Д. Я. Довідник про археологічні пам'ятки УРСР, 8, с. 116—117.
- Телегін Д. Я., Цвек О. В. Польова практика слухачів Курсів підвищення кваліфікації в 1971 р., 10, с. 94—95.
- Телегін Д. Я. Досвід і практика організації археологічних досліджень на новобудовах, 12, с. 101.
- Телегін Д. Я., Братченко С. Н. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів, 13, с. 105—109.
- Телегін Д. Я., Гуріненко І. П. Археологічні розвідки в околицях с. Орловець на Черкащині, 23, с. 92—93.
- Телегін Д. Я., Круц В. О., Степанчук В. М. Із робіт експедиції «Славутич» в 1979 р., 42, с. 90—95.
- Телегін Д. Я., Самесько Г. О. Сліди палеоліту в долині р. Сугоклея, 49, с. 90—91.
- Терещук К. І., Терещук Л. К. Багатошарове поселення в Хмельницькій області, 49, с. 91—95.
- Терещук Л. К. Див.: Терещук К. І., Терещук Л. К. ...
- Тимощук Б. О. Археологічна карта Чернівецької області, 10, с. 95—96.
- Тимощук Б. О. Ранньотрипільське поселення Рогатка в Чернівцях, 31, с. 107—108.
- Цвек О. В. Див.: Телегін Д. Я., Цвек О. В. ...
- Шрамко Б. А. Див.: Радзієвська В. Є., Шрамко Б. А. ...
- Шуляк В. В. П'ятницька церква в Чернігові, 16, с. 118—121.
- Яневич О. О. Нові дослідження стоянок Аджі-Коба в Криму, 46, с. 97—100.

Рецензії, критика та бібліографія

- Анохін В. О., Черненко Є. В. — Г. Лордкіпанидзе. К истории древней Колхиды. Тбилиси, 1970. — 10, с. 85—86.
- Анохін В. О. — John Penrose Barron. The Silver coins of Samos. — University of London. The Athlone Press, 1966, XII, 242 стор., 32 табл. — (Дж. Беррон. Срібні монети Самоса.) — 21, с. 102—104.
- Ауліх В. В. Wojciech Szymański. Szeligi pod Płockiem na poczatku wczesnego średniowiecza, zespół osadniczy z VI—VII w. Wrocław—Warszawa—Krakow, 1967. (Войцех Шиманський. Шеліги під Плацком на початку раннього середньовіччя, комплекс поселень VI—VII ст.). — 9, с. 110.
- Ауліх В. В. — А. Т. Сміленко. Слов'яни та іх сусіди в Степовому Подніпров'ї (XII—XIII ст.), вид-во «Наукова думка». К., 1975, 208 с. — 24, с. 93—95.
- Ауліх В. В. — О. М. Приходнюк. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — 29, с. 111—112.
- Ауліх В. В. — О. М. Приходнюк. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. К., «Наукова думка», 1980, 151 с. з ілюстр. — 42, с. 85—87.
- Балагури Е. А. Матеріали з археології Північного Причорномор'я. — Праці Дністро-Дунайської новобудової експедиції 1963—1967 pp., вип. 6. Одеса, 1970, 11, с. 94.
- Баран В. Д. — Україна. Тера́не́jszość i przeszłość. Praca zbiorowa pod redakcją M. Karasia i A. Podrazy. Uniwersytet Jagielloński, Praca historyczne, z. 32. Кра-

- kow, 1970. (Україна. Сучасність і минуле. Колективна праця під редакцією М. Карася і А. Подрази. Ягеллонський університет. Історична праця, з. 32. Krakів, 1970). — 4, с. 97—98.
- Березанська С. С.** Деякі проблеми бронзового віку на Україні в останніх працях зарубіжних археологів, 8, с. 109—114.
- Березанська С. С.** — Jan Kowalczyk. Zwierzch epoki kamienia. Wyd-wo PAN. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1971, 183 s. (Ян Ковальчик. Сутінки доби каменю. Вид-во ПАН. Вроцлав—Варшава—Краков—Гданськ. 1971, 183 с.). — 9, с. 108—110.
- Березанська С. С.** — Jan Dąbrowski. Pawiazzania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brzozu. Wrocław—Warszawa—Krakow—Gdansk, 1972. (Ян Домбровський. Зв'язки польських земель з східними районами в епоху бронзи. Вроцлав—Варшава—Краков—Гданськ. 1972). — 20, с. 95—99.
- Брайчевський М. Ю.** — Проблемы изучения черняховской культуры. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 121, изд-во «Наука». М., 1970. 3, с. 99—103.
- Дергачов В. О., Клейн Л. С.** — K. Horedt, C. Seraphin. Die prähistorische Ansiedlung auf dem weitenberg bei Sighisoara-Schässburg (Antiquitas Reine, 3. Abhandlungen zur vor- und Frühgeschichte des Altertums Hrsg. v. Alföldi. I. Strauß und K. Tackenberg. Bd. 103.) Bonn, Rudolf Habelt verlag GMBH, 1971, 102 с. (К. Горедт, С. Серафін. Доісторичне поселення у Вітенберзі поблизу Сігішоара-Шесбург), 17, с. 107—109.
- Збенович В. Г., Пашкевич Г. О./Рец. на:** З. В. Янушевич. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. Кишинев, 1976. — 34, с. 110—113.
- Ісаєнко В. Ф., Чернявський М. М.** Рец. на: т. 1. — Археологія Української РСР, 8, с. 115.
- Клейн Л. С.** Див.: Дергачов В. О., Клейн Л. С.
- Козак Д. Н.** — Teresa Dąbrowska Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie latenskim i wczesnym okresie rzymskim. Materiały starożytne i wczesnosredniowieczne. T. 2. Wrocław e. a., 1973, s. 127—255. (Тереза Домбровська. Східна межа пшеворської культури в пізньолатенський і ранньоримський час), 1, 25, с. 108—109.
- Козак Д. Н.** — М. Цигилік. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери (племена липицької культури). К., «Наук. думка», 1975. — 28, с. 97—98.
- Крушельницька Л. І. Z. Bukowski.** Studia nad Południowym i Południowo-Wschodnim Pograniczem Kultury Łużyckiej, w-wo PAN. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969. (З. Буковський. Дослідження південних і південно-східних окраїн лужицької культури. Вид-во ПАН. Вроцлав—Варшава—Краків, 1969), 6, с. 103—105.
- Крушельницька Л. І.** Studien zur lausitzer kultur. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. 352 Prace archeologiczne, zeszyt 18. Warszawa—Kraków, 1974. (Дослідження лужицької культури. Наукові зошити Ягеллонського університету), 29, с. 109—110.
- Кучінко М. М.** — В. Д. Баран. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — 18, с. 111—114.
- Кучінко М. М.** Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (Доба первіснообщинного ладу), вид-во «Наукова думка». К., 1974, 286 с. — 24, с. 92—93.
- Кучінко М. М.** — Зверуго Я. Г. Древний Волковыск. X—XIV вв. Минск, Изд-во «Наука и техника», 1976, 142 с. — 31, с. 104—106.
- Мазенцева Г. Г. I. Boživoj Dostál.** Břeclav-Pohonsko. Velkomoravský velmožsky dvorec. Brno, Univerzita J. E. Purkyne, 1975. (Б. Достал. Бржеслав-Поганско IV. Садиба великоморавського вельможі. Брно, 1975). — 27, с. 94—95.
- Моця О. П.** Дві нові книги про християнство на Русі. 1984, 46, с. 101.
- Мурзін В. Ю.** Див.: Черненко Є. В., Симоненко О. В., Мурзін В. Ю. ...
- Мурзін В. Ю.** Див.: Черненко Є. В., Мурзін В. Ю. ...
- Орлов Р. С.** — Б. А. Рыбаков. Русское прикладное искусство X—XIII веков. Изд-во «Аврора», Л., 1971. — 10, с. 87—88.
- Орлов Р. С.** — А. Н. Свирин. Ювелирное искусство древней Руси. XI—XVII вв. — 14, с. 89—90.
- Пачкова С. П.** Про культурну належність могильника поблизу с. Долиняни на Північній Буковині, 47, с. 99—101.
- Пашкевич Г. О.** Див.: Збенович В. Г., Пашкевич Г. О. ...
- Пеняк С. Г.** — П. Неймет. Образование пограничной области Боржавы. Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972. — 15, с. 109—111.
- Пеняк С. І.** Про час появи угрів у Тисо-Дунайському басейні (огляд джерел), 21, с. 105—106.
- Приходнюк О. М.** — В. В. Ауліх. Зимнінське городище. «Наукова думка». К., 1972. — 12, с. 99—100.
- Приходнюк О. М. Boživoj Dostál.** Břeclav-Pohonsko velkomoravský velmožsky dvorec. Brno, 1975, 520 s. (Борів'й Достал. Бржеслав-Поганско. Садиба великоморавського вельможі. Брно, 1975, 520 с.). — 24, с. 90—91.
- Пятишева Н. В. — Ю. И. Козуб.** Некрополь Ольвии V—IV вв. до н. э. К., «Наукова думка», 1974. — 36, с. 86—90.
- Симоненко О. В.** Див.: Черненко Є. В., Симоненко О. В., Мурзін В. Ю. ...

- Симонович Е. О. З приводу черняхівських трупоспалень з розсіяними кісточками. 41, с. 91—94.
- Скорий С. А. Valentin Vasilev. Scitii agăfîrsi pe teritoriul României. — Gluj — Нароса — Dacia, 1980. 185 р., 27 пл. (Валентин Васильев. Скіфи-агафірси на території Румунії. «Клуж-Напока, Дакія», 1980, 185 с., 27 табл.). — 43, с. 88—91.
- Сухобоков О. В., Черненко Е. В., Кирничников А. Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Л. «Наука», 1976. — 30, с. 99—101.
- Телегін Д. Я. Законодавство про пам'ятки історії та культури, 1, с. 114—115.
- Телегін Д. Я. Реєстр археологічних пам'яток Уманщини, 9, с. 114.
- Телегін Д. Я. — Круц С. І. Население территории Украины в эпоху меди—бронзы, 14, с. 82—89.
- Телегін Д. Я. Розкопки слов'янських пам'яток на території НДР (огляд публікацій), 16, с. 115—117.
- Телегін Д. Я. Лепенський Вир, 19, с. 102—105.
- Телегін Д. Я. Карта археологічних пам'яток Молдавії, 22, с. 97—98.
- Телегін Д. Я. — В. И. Маркевич. Буюко-Днестровская культура на территории Молдавии. Кишинев, 1973. — 23, с. 88—91.
- Телегін Д. Я. — С. К. Козловський. Культурне членування Європи в X—V тисячоліттях до н. е. — 27, с. 95.
- Телегін Д. Я. — Г. Н. Матюшин. Мезоліт Южного Урала. М., «Наука», 1976. — 32, с. 102—104.
- Чайка Р. М. Музей археології у Львівському університеті ім. Ів. Франка. 19, с. 105—106.
- Черненко Е. В., В. Б. Виноградов. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. Гроздный, 1972. — 13, с. 103—104.
- Черненко Е. В. Див.: Сухобоков О. В., Черненко Е. В. ...
- Черненко Е. В., Симоненко О. В., Мурзін В. Ю. Ранній залізний вік у виданнях наукових установ Північного Кавказу, 33, с. 97—99.
- Черненко Е. В., Мурзін В. Ю. — Б. М. Мозолевський Товста Могила. К., «Наук. думка», 1979. 251 с. — 44, с. 105—106.
- Черниш О. П. — И. Г. Пидопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. 1971. — 2, с. 110—111.
- Чернявський М. М. Див.: Ісаєнко В. Ф., Чернявський М. М. ...
- Шмаглій М. М. — А. Д. Пряхін. Абащевская культура в Подонье. Изд-во Воронежского госуд. ун-та им. Ленінського Комсомола. Воронеж, 1971. — 10, с. 83—85.

Хроніка

- Баран В. Д., Максимов Е. В. Наукова конференція в Ужгороді, 2, с. 113—115.
- Баран В. Д., Довженок В. Й. Третій Міжнародний конгрес слов'янської археології в м. Братиславі, 20, с. 104—105.
- Баран В. Д., Терпилівський Р. В. Симпозіум вчених соціалістичних країн з проблеми «Етногенез слов'ян», 33, с. 109—111.
- Буйських С. Б. Третя наукова конференція молодих вчених Інституту археології АН УРСР, 31, с. 112—114.
- Буйських С. Б. Актуальні проблеми методики і теорії археології в практиці молодих археологів України і Сербії. (Кіїв, 24 листопада — 1 грудня 1980 р.), 38, с. 113—114.
- Генінг В. Ф., Смирнов С. В. Всесоюзна наукова конференція «Новітні досягнення радянських археологів», 19, с. 111—118.
- Генінг В. Ф. IV Міжнародний конгрес фіно-угрознавців у Будапешті, 21, с. 110—112.
- Генінг В. Ф. Підсумки роботи XVII конференції Інституту археології АН УРСР (Ужгород, 19—21 квітня 1978 р.), 30, с. 105—108.
- Генінг В. Ф., Рябова В. О. XVIII республіканська археологічна конференція, 43, с. 92—95.
- Довженок В. Й. Див.: Баран В. Д., Довженок В. Й.
- Семельникова Н. С. Про нові археологічні відкриття на території УРСР в 1969 р. 1, с. 116.
- Зіневич Г. Т. XIII Антропологічний конгрес у м. Брно. 20, с. 109—110.
- Корпусова В. М. Археологічний музей АН УРСР, 4, с. 101—102.
- Максимов Е. В. Див.: Баран В. Д., Максимов Е. В. ...
- Нечитайлло А. Л. Про нові надходження у фонди Інституту археології АН УРСР (перша половина 1973 р.). — 16, с. 122—125.
- Нечитайлло А. Л. Про нові надходження у фонд Інституту археології (Друга половина 1973 р.), 17, с. 112—113.
- Нечитайлло А. Л. Надходження у фонд Інституту археології АН УРСР у 1974 р., 22, с. 110—111.
- Нечитайлло А. Л. Нові надходження у фонд Інституту археології АН УРСР, 24, с. 101—103.
- Нечитайлло А. Л. Надходження у фонд Інституту археології АН УРСР, 29, с. 115—116.
- Отрощенко В. В. Перша наукова конференція молодих вчених Інституту археології АН УРСР, 19, с. 109—110.
- Парович-Пешикан М. (Югославія). Археологічні дослідження на території Джердана (Залізних Воріт), 10, с. 89—91.
- Рябова В. О. Див.: Генінг В. Ф., Рябова В. О. ...

- Скржинська М. В.* Про роботу відділу античної археології Інституту археології АН УРСР 1973 р., 15, с. 116—117.
- Скржинська М. В.* Про роботу відділу античної археології Інституту археології АН УРСР у 1974—1978 рр., 34, с. 117—118.
- Славін Л. М.* Підготовка археологів в університетах України, 2, с. 115—116.
- Смирнов С. В.* Див.: Генінг В. Ф., Смирнов С. В. ...
- Статут Міжнародного союзу археологів-славістів, 40, с. 112—114.
- Телегін Д. Я.* Курси підвищення кваліфікації археологічних кадрів, 1, с. 117.
- Телегін Д. Я.* Донецька обласна археологічна конференція, 15, с. 115—116.
- Телегін Д. Я.* Симпозіум з питань мезоліту Європи, 31, с. 111—112.
- Терпиловський Р. В.* Див.: Баран В. Д., Терпиловський Р. В. ...
- Толочко П. П.* Міжнародні зв'язки Інституту археології АН УРСР, 1, с. 117.
- Черніш О. П.* Наукова сесія у Львові, 2, с. 112.
- Яковенко Е. В.* XV наукова конференція Інституту археології АН УРСР в Одесі, 10, с. 89.

Персоналії

- Бібіков С. М., Г. А. Бонч-Осмоловський* (Нарис діяльності), 3, с. 94—98.
- Василь Йосипович Довженок, 23, с. 94—95.
- Кадеев В. И.* Константин Едуардович Гріневич, 3, с. 104.
- Крижницький С. Д., Тереножкін О. І.* До 70-річчя Сергія Миколайовича Бібікова, 27, с. 104.
- Лазар Мойсейович Славін, 4, с. 106.
- Макно Є. В.* Пам'яті Віктора Платоновича Петрова, 18, с. 3—6.
- Мозолевський Б. М., Черненко Є. В.* Олексій Іванович Тереножкін (До 70-річчя від дня народження), 25, с. 112—113.
- Пам'яті В. А. Богусевича, 33, с. 111.

Покажчик підготовлений *Н. Г. Салій*.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИМ — Археологические исследования Молдавии
АИУ — Археологические исследования на Украине
АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ — Вестник древней истории
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МГУ — Московский Государственный Университет
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НЗ ІЧН АН УРСР — Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР
НОСА — Новейшие достижения советских археологов
ОАМ — Одеський археологічний музей
ОАК — Отчет Археологической Комиссии
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СГАИМК — Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
AA — *Acta archaeologica, Budapest*
AAC — *Acta archaeologica Carpathica*
AE — *Archaeologai értesítő*
AH, S. N. — *Archaeologia Hungaricae, Series nova.*
AM — *Archeologia Moldovei*
AP — *Archeologia Polski*
CISPP — Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques
FA — *Folia Archaeologica*
JIES — The Journal of Indo-European Studies
JRAI — Journal of the Royal anthropology institute, London.
PA — Památky Archeologické
PPS — Proceedings of Prehistoric Society
PZ — Prähistorische Zeitschrift
SA — Slovenska Archeologia
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche, București
SCSI — Studii și cercetări științifice, Jași.
SP — Studia Praehistorica
SZ — Studijne Zvesti
RGK — Römisch — Germanische Kommission
WA — World Archaeology

ЗМІСТ

Статті

Збенович В. Г. До проблеми становлення енеоліту	1
Риндіна Н. В. Про використання самородної міді в найдавнішій металургії Близького Сходу	11
Мовша Т. Г. Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи	22
Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільноти	31
Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи Алфавітний покажчик змісту республіканського міжвідомчого збірника «Археологія», вип. 1—50 (1971—1984 рр.)	45
Список скорочень	57
	74

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Збенович В. Г. К проблеме становления энеолита	1
Рындина Н. В. Об использовании самородной меди в древнейшей металлургии Ближнего Востока	11
Мовша Т. Г. Взаимосвязь Триполья-Кукутени с синхронными культурами Центральной Европы	22
Цвек О. В. Особенности формирования восточного региона трипольско-куку- тенской общности	31
Круц В. А., Рыжов С. Н. Фазы развития памятников томашевско-сушковской группы	45
Алфавитный указатель содержания республиканского межведомственного сборника «Археология», вып. 1—50 (1971—1984 гг.)	57
Список сокращений	74

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник
научных трудов

Основан в 1971 г.

51

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1985

Затверджено до друку вченого радою Інституту археології АН УРСР

Редактор В. П. Лагодзька. Художній редактор Г. О. Сергєєв.
Технічний редактор Г. М. Ковалюва. Коректори Н. О. Луцька,
Л. І. Семенюк.

Інформ. бланк № 7125

Здано до набору 01.03.85. Підп. до друку 02.08.85. БФ 01104.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 6,65. Ум. фарбо-відб. 7,0. Обл.-вид. арк. 8,06. Тираж 1000 пр.
Зам. 2891. Ціна 1 крб. 20 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Обласна книжкова друкарня. 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

НАУКОВА ДУМКА